

Parafia w Knyszynie

1520-2020

Odkrywanie dziejów

Redakcja

ks. Adam Szot

Knyszyn 2019

Redaktor

ks. dr Adam Szot

Projekt okładki i skład komputerowy

Ewelina Sadowska-Dubicka

Korekta

Krystyna Urbanowicz

Zdjęcia

Krzysztof Bagiński, Artur Gawęł, Aneta Kułak, ks. Adam Szot,
Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku

© 2019 by Adam Szot

© 2019 by Gmina Knyszyn

Wydawca

Gmina Knyszyn

Publikacja współfinansowana jest ze środków Unii Europejskiej w ramach poddziałania „Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich:
Europa inwestująca w obszary wiejskie

ISBN 978-83-951388-6-7 (oprawa miękka)

ISBN 978-83-951388-9-8 (oprawa twarda)

Druk i oprawa:

Drukarnia BIAŁY KRUK

tel. 85 740 47 04, e-mail: druk@bialykruk.com

SPIS TREŚCI

ks. Adam Szot Historia regionalna, wciąż aktualna i żywa...	13
Wykaz najważniejszych skrótów	17
Wiesław Wróbel Działalność fundacyjna Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła na terenie dóbr goniądzko-rajgrodzkich w latach 1509–1521	19
Aneta Kułak Kościół parafialny pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie i jego wyposażenie w świetle wizytacji kościelnych	47
Waldemar F. Wilczewski Knyszyn na szlaku podróży wizytacyjnej biskupa Mikołaja Słupskiego w 1674 r.	75
Łukasz Gołaszewski Spory o dziesięciny w Knyszynie w XVI i XVII w.	105
Katarzyna Zimnoch Z dziejów księgozbioru parafialnego w Knyszynie w XVIII w.	129
Marta Wróbel Wizytacja generalna kościoła i parafii w Knyszynie w 1828 r.	139
Grzegorz Ryzewski Kościół knyszyński w połowie XIX w. i jego „Kronika”	189
ks. Adam Szot, Alina Zawadzka Parafia Knyszyn podczas wizytacji kanonicznej biskupa Stefana Aleksandra Zwierowicza w 1898 r.	205
ks. Andrzej Kakareko Kościół filialny w Krypnie i powstanie parafii	229
ks. Adam Szot Kaplice w Nowinach Kasjerskich i Chrańkach – zarys dziejów	257
Lech Pawlata Archeologiczne badania cmentarzyska unickiego w Knyszynie na tle dotychczasowych badań	275

Mieczysław Lewkowicz Pasterze parafii knyszyńskiej (od połowy XIX w. do końca XX w.) i ich odpowiedzialność za dobro wspólne	293
ks. Andrzej Proniewski Kapłani z parafii pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie	323
ks. Adam Szot Dom Parafialny w Knyszynie – w służbie organizacji i stowarzyszeń katolickich	339
s. Dorota Duszyk MSF, ks. Adam Szot Siostry Misjonarki Świętej Rodziny w Knyszynie (1938–1939)	349
Danuta Wielgat Placówka Zgromadzenia Służebnic Matki Dobrego Pasterza w Knyszynie w latach 1950–2018	355
ks. Stanisław Hołodok Służba Boża w Knyszynie	377
ks. Leszek Czerech Jak to dawniej w parafii knyszyńskiej przygotowywano się do małżeństwa	403
Jadwiga Wojtecka Cmentarz parafialny w Knyszynie	441
Ewelina Sadowska-Dubicka Spichlerz knyszyńskiego plebana jako wyjątkowy przykład XIX-wiecznej architektury drewnianej	471
Urszula Magdziuk, Ewelina Sadowska-Dubicka Parafia Knyszyn na łamach „Gońca Knyszyńskiego” i „Nowego Gońca Knyszyńskiego”	483
Marta Wróbel Zespół archiwalny „Parafia Rzymskokatolicka pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie (1624–2007)” w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku	499
opr. ks. Adam Szot Księża proboszczowie, wikariusze, altarzyści i mansonarze i inni duchowni kościoła knyszyńskiego	553
Noty o autorach	559

DZIAŁALNOŚĆ FUNDACYJNA MIKOŁAJA MIKOŁAJEWICZA RADZIWIŁŁA NA TERENIE DÓBR GONIĄDZKO-RAJGRODZKICH W LATACH 1509–1521

Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne dzieje Kościoła rzymskokatolickiego na terenie tworzących od 1513 r. województwo podlaskie ziem drohickiej, mielnickiej i bielskiej, były do tej pory przedmiotem dwóch kluczowych studiów Tomasza Jaszczolta i Zbigniewa Romaniuka¹. Autorzy dokonali rekonstrukcji etapów formowania się sieci parafialnej Podlasia w XV i na początku XVI w., szczegółowo opisali okoliczności fundacji, odnowienia dawnego uposażenia lub zakres nowych nadań oraz treść wystawionych przy tej okazji przywilejów. Według ustaleń Tomasza Jaszczolta, w trzech ziemiach województwa podlaskiego do końca XV w. powstało łącznie 65 parafii, z których 60 zlokalizowano na terenie diecezji łuckiej, zaś tylko 5 na terenie diecezji wileńskiej (rozgraniczenie obu diecezji od 1409 r. biegło wzdłuż rzeki Narew). W liczbie tej dominowały fundacje prywatne (54), fundacji wielkksiążęcych było 10, zaś biskupia tylko jedna. Jak słusznie zwrócił uwagę, około 2/3 parafii powstałych do końca XVIII w. na terenie województwa miało swoją genezę już w XV w.² Autor jednak nie wyszedł zasadniczo poza wiek XV, a jego badania tylko w zakresie parafii miejskich w okresie I poł. XVI w. uzupełnił Zbigniew Romaniuk³.

Dalsze formowanie się sieci parafialnej województwa podlaskiego w obrębie części położonej na terenie diecezji wileńskiej nie było przedmiotem odrębne-

¹ T. Jaszczolt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, pod red. M. Kietlińskiego, K. Sychowicza, W. Śleszyńskiego, Białystok 2005, s. 14-52; Z. Romaniuk, *Kościół katolicki w miastach podlaskich w późnym średniowieczu*, w: *Małe miasta. Religie*, pod red. M. Zemło, Lublin – Supraśl 2006, s. 15-40.

² T. Jaszczolt, *Fundacje kościelne...*, s. 52.

³ Istotnym uzupełnieniem informacji na temat obsady parafii w XIV-XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym na terenie województwa podlaskiego, jest katalog duchowieństwa opracowany przez Vytautasa Ališauskasa, Tomasza Jaszczolta, Liudasa Jovaišę i Mindaugasa Paknysa: *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a.*, Wilno 2009 (dalej: LKD).

go studium⁴, tym niemniej na temat dziejów poszczególnych parafii z tego obszaru powstał do tej pory stosunkowo bogaty zbiór opracowań historycznych⁵, pozwalających na przyjrzenie się temu procesowi w podstawowym zakresie. Możemy podsumować, że w latach 1501–1600 na terenie ziemi bielskiej województwa podlaskiego, położonej w granicach diecezji wileńskiej, obok istniejących już w XV stuleciu parafii w Goniądzu, Rajgrodzie, Dolistowie i Trzciannem, powstało 10 nowych jednostek parafialnych. Były to w układzie chronologicznym parafie w: Kalinówce (1511, pod koniec XVI w. dysponowała filią w Brzozowej⁶), Turośni (1515), Dobrzyniewie (1519), Knyszynie (1520, później z filią w Krypnie), Białymstoku (ok. 1520), Bargłowie (1544), Juchnowcu (1547), Augustowie (1551), Jasionówce (1553) i Niewodnicy (1596). W gronie tym były dwie fundacje wielkoksiążęce (Bargłów i Augustów), natomiast pozostałych osiem zostało dokonanych z prywatnej inicjatywy właścicieli dóbr, w których erygowano parafię. Miało to bezpośredni związek ze stanem własności na terenie północnej części ziemi bielskiej, gdzie od końca XV w. przeważały duże i średnie majątki ziemskie.

Wśród nich znajdowały się wyjątkowe pod względem rozmiarów dobra rajgrodzkie i goniądzkie. To właśnie w obrębie tej włości, gdy w latach 1509–1522 należała ona do Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego i wojewody wileńskiego, powstały trzy z wymienionych wyżej parafii, erygowanych w ciągu XVI w. na terenie diecezji wileńskiej: w Kalinówce, Dobrzynie-

⁴ Wyczerpanie parafii tej części diecezji wileńskiej wraz z podaniem dat ich fundacji w ramach rekonstrukcji rozwoju sieci parafialnej diecezji do poł. XVI w. dokonał: J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 61–79.

⁵ Do najważniejszych wypadnie zaliczyć: J. Maroszek, W. Wilczewski, *Niewodnica. Dzieje kościoła i parafii*, Białystok 1996; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok – Goniądz 1997; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów funduszowych i erekcyjnych*, t. I: Niewodnica, oprac. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1997; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów funduszowych i erekcyjnych*, t. III: Białystok, oprac. J. Maroszek, Białystok 1999; J. Maroszek, A. Studniarek, *Dzieje Trzciannego i obszaru gminy Trzcianne w XV–XX wieku*, Trzcianne 2004, s. 96–125; J. Szlaszyński, A. Makowski, *Augustów. Monografia historyczna*, Augustów 2007, s. 65–75; J. Maroszek, A. Studniarek, *Jasionówka. Dzieje obszaru gminy*, Białystok 2009, s. 63–78; W. Wróbel, *Dzieje kościoła w Kalinówce Kościelnej do końca XVI w.*, w: *Parafia w Kalinówce Kościelnej 1511–2011. Pięć wieków historii*, pod red. A. Szota, Białystok – Kalinówka Kościelna 2011, s. 77–108; T. Jaszczółt, *Raczkowie herby Gozdawa. Fundatorzy pierwszego kościoła w Turośni Kościelnej*, w: *Parafia w Turośni Kościelnej 1515–2015. Ku chwale Trójcy Przenajświętszej*, pod red. A. Szota, M. Wróbel, Białystok – Turośń Kościelna 2015, 15–52; J. Maroszek, *Pięć wieków ziemi juchnowieckiej*, Juchnowiec Kościelny 2013, s. 286–290; W. Wróbel, W. Wróbel, *Wokół początków parafii w Juchnowcu Kościelnym. Dokumenty funduszowe i erekcyjne z 1547 r. oraz związane z nimi kontrowersje*, w: *Juchnowieckie szepoty o historii*, t. II, pod red. Jakuba Dobrzyńskiego, Juchnowiec Kościelny 2017, s. 11–43; W. Wróbel, *Cmentarze parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku w XVI–XX w.*, w: J. Kotyńska-Stetkiewicz, E. Kozłowska-Świątkowska, A. Kułak, A. Lechowski, A. Szot, W. Wróbel, *Cmentarz Farny w Białymstoku*, Białystok 2017, s. 33–86; T. Krahel, *Jubileusz 400-lecia starego kościoła w Białymstoku*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji Białostockiej” 2017, nr 2, s. 173–177.

⁶ A. Szot, *O filii kościoła kalinowskiego w Brzozowej*, w: *Parafia w Kalinówce Kościelnej 1511–2011. Pięć wieków historii*, pod red. A. Szota, Białystok – Kalinówka Kościelna 2011, s. 123–144.

wie i Knyszynie. Oprócz nich Radziwiłł dokonał także jednej fundacji na terenie diecezji łuckiej – w Waniewie. Jednocześnie właściciel odnowił fundusz parafii w Rajgrodzie, ufundował kaplicę, mansjonarię i szpital z kościołem szpitalnym w Goniądzu, wystarał się o odpusty dla tamtejszej fary, wspierał parafię w Doli-stowie oraz dobierał obsadę beneficjów pozostających pod jego patronatem. Aktywność tej skali w przypadku jednego tylko fundatora należy uznać za sytuację bezprecedensową w dziejach rozwoju sieci parafialnej na terenie Podlasia (oczywiście poza fundacjami wielkopsiężącymi). O ile jednak dzieje dóbr goniądzko-rajgrodzkich stanowiły temat niejednego studium historycznego⁷, to zagadnienie rozległej działalności fundacyjnej ich pierwszego właściciela z rodu Radziwiłłów nie doczekało się jeszcze szczegółowego opracowania⁸.

Przypadające na drugą dekadę XXI w. kolejne pięćsetne jubileusze erekcji „radziwiłłowskich” parafii dały asumpt do omówienia niektórych fundacji, jednak wiele kwestii w tym zakresie wymaga jeszcze zbadania. W bieżącym roku przypada 500. rocznica fundacji i erekcji parafii w Knyszynie, co daje dobry punkt wyjścia do przybliżenia i rekonstrukcji działalności fundacyjnej Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła w obrębie włości goniądzko-rajgrodzkiej, a w konsekwencji poszerzenia wiedzy na temat dziejów Kościoła rzymskokatolickiego na Podlasiu w XVI stuleciu.

Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł (ok. 1470–1521) i dobra goniądzko-rajgrodzkie

Zacznijmy od osoby fundatora. Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł urodził się około 1470 r., jako najstarszy syn Mikołaja Radziwiłła i jego pierwszej żony, Zofii z Moniwidów⁹. Jego ojciec zrobił błyskotliwą karierę na dworze Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra Jagiellończyka – w 1486 r. sprawował funkcję kasz-

⁷ I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny” t. IV, 1907, z. 1-2, s. 62-74; M. Malczewska, *Latyfundiów Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa – Poznań 1985, s. 94-101; J. Maroszek, *Dobra goniądzkie w XVI-XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1993, z. 3, s. 4-5; W. Jarmolik, *Radziwiłłowie na Goniądzu i Rajgrodzie*, „Białostoczczyzna” 1994, z. 1, s. 10-17; J. Maroszek, J. Kloza, *Dzieje Goniądza...*, s. 6-40; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000, s. 13-86; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, s. 195-208; J. Maroszek, *Jaświły. Dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok 2004, s. 11-30.

⁸ Szerzej o fundacjach Radziwiłła w Goniądzu: J. Maroszek, J. Kloza, *Dzieje Goniądza...*, s. 25-30. Pełne wyliczenie fundacji Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła na terenie włości goniądzko-rajgrodzkiej: J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 69-70.

⁹ *Icones Familiae Ducalis Radiviliana*, Nieśwież [1758], s. 12; G. Błaszczuk, *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (ok. 1470-1521)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. XXX, 1987, s. 316.

telana trockiego i namiestnika nowogródzkiego, w latach 1486–1488 wzmiankowany był jako namiestnik bielski, a pod koniec XV w. pełnił już najwyższe urzędy w Wielkim Księstwie Litewskim, tj. wojewody wileńskiego i kanclerza wielkiego litewskiego¹⁰. Zajmując pierwsze miejsce wśród świeckich urzędników miał istotny wpływ na funkcjonowanie państwa. Dzięki temu z łatwością wykreował też kariery polityczne swoich dzieci, w tym najstarszego syna, Mikołaja. W 1493 r. Mikołaj Mikołajewicz otrzymał namiestnictwo bielskie (po Sołtanie Aleksandrowiczu), które trzymał do 1505 r., gdy postąpił na urząd wojewody trockiego¹¹. Wcześniej Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł od 1487 r. był krajczym litewskim, a od 1494 r. podczaszym litewskim. Natomiast po śmierci ojca w kwietniu 1510 r.¹² otrzymał województwo wileńskie i kanclerstwo litewskie¹³. W 1501 r. zaprzysiągł unię mielnicką i następnie uczestniczył w koronacji Aleksandra na króla Polski. W 1506 r. walczył razem z Michałem Glińskim w bitwie pod Kleckiem, w której wojska litewskie odniosły zwycięstwo nad Tatarami, a także w kampanii wojennej 1508 r., odpierając kolejny atak wojsk moskiewskich na Wielkie Księstwo Litewskie. W 1515 r. był członkiem polskiego poselstwa na kongresie Jagiellonów i Habsburgów w Pożoniu (dziś Bratysława) i Wiedniu, gdzie swymi umiejętnościami dyplomatycznymi zjednał cesarza Maksymiliana I, otrzymując od niego w 1518 r. tytuł księcia Rzeszy Niemieckiej na Goniądzu i Medelach (Miadziole)¹⁴. W 1519 r. odpierał najazd Moskwy na Litwę, a następnie kierował w latach 1520–1521 rozmowami pokojowymi, zakończonymi w 1522 r. zawarciem pięcio-

¹⁰ J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885, s. 62; *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, nr 212, s. 52. Szerzej o postaci Mikołaja I Radziwiłła: K. Pietkiewicz, *Radziwiłł (Radziwiłłowicz) Mikołaj h. Trąby (zm. 1509)*, PSB XXX, 1987, s. 315–316; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 11–12; Jako namiestnik bielski Mikołaj I Radziwiłł występuje od 31 maja 1488 r. Por.: *Lietuvos Metrika, knyga nr 4. Užrašymų knyga 4 (1479–1491)*, Wilno 2004, nr 20, s. 77.

¹¹ J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 57; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. II (woj. trockie XIV–XVIII wiek), oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszcanki, Warszawa 2009, nr 1417, 1418, s. 226.

¹² Dokładnie 4 kwietnia 1510 r., co odnotował w swoich zapiskach Łukasz Noskowski, doktor medycyny, konsul krakowski i profesor na Uniwersytecie Jagiellońskim: L. Birkenmajer, *Zapiski historyczne wśród starych almanachów Biblioteki Jagiellońskiej*, „Kwartalnik Historyczny” t. XVII, 1903, s. 411.

¹³ *Urzędnicy centralni i dygnitarze...*, nr 213, s. 52; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. I (woj. wileńskie XIV–XVIII wiek), oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, przy współpracy U. Jemialianczuka i J. Aniszcanki, Warszawa 2004, nr 1103, s. 193.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Dokumenty pergaminowe, sygn. 7486; S. Górczyński, *Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły*, w: *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996, s. 45–46.

letniego rozejmu¹⁵. Radziwiłł tego nie doczekał, zmarł bowiem 1 stycznia 1522 r. i został pochowany w wileńskim kościele katedralnym pw. św. Stanisława¹⁶.

Pozycja polityczna ojca, trwanie u boku kolejnych Jagiellonów i popieranie unii polsko-litewskiej (stąd przydomek „Amor Poloniae”) przysporzyło Mikołajowi Mikołajewiczowi Radziwiłłowi olbrzymie korzyści w postaci nominacji na wysokie urzędy państwowe oraz licznych nadań ziemskich¹⁷. Jedno z pierwszych znanych nadań uczynionych przez króla Aleksandra Jagiellończyka na rzecz Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła obejmowało dobra Kalinówka położone w ziemi bielskiej¹⁸. W 1504 r. uzyskał królewskie potwierdzenie adopcji, dokonanej przez małżeństwo Stanisława i Zofii Szpaków, dziedziców grądu nad rzeką Nereślą¹⁹, a więc majątku położonego w pobliżu Kalinówki. Zapewne można prowadził już wówczas akcję powiększania i kolonizowania swych nowych posiadłości. Do przypieczętowania stanu posiadania Radziwiłłów na Podlasiu wydatnie przyczynił się akt nadania Mikołajowi Mikołajewiczowi majątków skonfiskowanych po ucieczce Michała Lwowicza Glińskiego do Moskwy. Zygmunt I Stary przywilejem z 9 stycznia 1509 r. przekazał Radziwiłłowi dobra skupione wokół Goniądza, dołączając do nich włość rajgrodzką²⁰. W granice dóbr goniądzko-rajgrodzkich weszła również majątność kalinowska i dobra Szpaków nad Nereślą. Przed 1506 r. Radziwiłł pozyskał także dobra waniewskie, położone na lewym brzegu Narwi²¹, oddzielone od dóbr goniądzko-rajgrodzkich wąskim klinem majątności tykocińskiej Gasztołdów. W 1521 r. włość goniądzko-rajgrodzka rozciągała się między Biebrzą i Łęgiem na zachodzie, granicą z Prusami na północy, rzekami Pruską, Nettą, Brzozówką i Sokołdką na wschodzie oraz rzekami Supraśl i Narew na połu-

¹⁵ G. Błaszczyk, *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (ok. 1470-1521)*, PSB, t. XXX, 1987, s. 317-319.

¹⁶ *Icones...*, s. 12; Jego nagrobek nie zachował się do naszych czasów.

¹⁷ O dobrach Mikołaja II Radziwiłła: M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa - Poznań 1985, s. 62-74.

¹⁸ *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich nadanych przez króla Zygmunta I synowi jego królewiczowi Zygmunтови Augustowi od dóbr rajgrodzkich i goniądzkich należących do Jana Radziwiłła starosty żmudzkiego, uskutecznione w 1536 r.* „Athenaeum” 1842, z. 1, s. 76. O fakcie tym wspominał w 1536 r. syn Mikołaja II, Jan Radziwiłł, świadczący przed królem Zygmuntem I Starym w procesie rozgraniczenia dóbr grodzieńskich i bielskich (nadanych w 1528 r. Zygmunтови Augustowi) od dóbr goniądzko-rajgrodzkich. Potwierdzenie posiadania Kalinówki nastąpiło dopiero w 1536 r. *Lietuvos Metrika, knyga nr. 25. Užrašymų knyga 25 (1387-1546)* (dalej: LM 25[25]), Wilno 1998, nr 55, s. 118-119). Te same informacje także w: *Археологический сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси*, t. I, Wilno 1867, nr 20, s. 26.

¹⁹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (dalej: BAN Wilno), F1-37; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Dokumenty pergaminowe, sygn. 88; tamże, sygn. 127 (potwierdzenie dokumentu z 1504 r. przez Zygmunta I Starego w 1536 r.); J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 63.

²⁰ AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7550.

²¹ W przywileju z 1517 r. odnotowano, że Waniewo Radziwiłł otrzymał od króla Aleksandra Jagiellończyka, nadanie musiało więc nastąpić w latach 1501-1506 (LM 25[25], s. 204-205).

dniu, gdzie także położone były dobra waniewskie. Istotne znaczenie w sposobie funkcjonowania dóbr goniądzko-rajgrodzkich miał tzw. akt egzempcji z 12 lutego 1517 r.²², na mocy którego Zygmunt I Stary uwolnił majątność spod prawa poplitego, władzy urzędników gospodarskich, podatków, ciężarów i obowiązków państwowych, co w rezultacie nadało włościom radziwiłłowskim charakter „państwa w państwie”, z własną hierarchią urzędniczą i sądownictwem²³. Tak uformowane dobra stanowiły teren intensywnej działalności gospodarczej, kolonizacyjnej i fundacyjnej Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła.

Radziwiłł natychmiast przystąpił do prac nad gospodarczym rozwojem swojej włości, o czym świadczy fakt budowy nowej drogi łączącej Mazowsze z Litwą i przecinającej dobra goniądzko-rajgrodzkie, a także remont czterech mostów w Straży, Karczmisku, Knyszynie i Lewoniach. W 1510 r. Zygmunt I wystawił na rzecz Radziwiłła dwa przywileje: pierwszy pozwalający na założenie miasta Waniewa oraz pobieranie myta z położonego tam mostu na Narwi oraz drugi, nadający mu prawo pobierania myta na moście na rzece Nereśli w Lewoniach, będącego częścią nowego traktu na Litwę²⁴. W ciągu kolejnych dwunastu lat Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł rozwinął kolonizację posiadanych dóbr, czyniąc to zarówno poprzez swoich namiestników, jak i licznie osadzoną lub potwierdzoną w swoim posiadaniu szlachtę. We własnym zakresie lub w ramach nadanych im wójtostw prowadziła ona akcję kolonizacyjną, trzebiła puszcze, rozmierzała włóki i zakładała nowe wsie chłopskie. Oprócz tego w puszczech Radziwiłł nadał dużą liczbę obrębów przeznaczonych do wyrobienia i obsadzenia pod wsie²⁵. Zachowało się jednak mało danych źródłowych, pozwalających na lepsze rozpoznanie tego procesu. Według rewizji z 1536 r., państwo goniądzko-rajgrodzkie składało się z czterech głównych części: Waniewa, Goniądz, Rajrodu i Knyszyna, które z kolei podzielone było na czternaście wójtostw. Każde z nich obejmowało od 30 do 107 włók. W tym roku ogółem włók osiadłych naliczono 1287, a nieosia-

²² LM 25[25], s. 204-205.

²³ I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny” t. IV, 1907, z. 1-2, s. 62-74.

²⁴ AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 1393; przedruk: K. Stronczyński, *Wzory pism dawnych w przerysach wystawione*, cz. 1, Warszawa 1839, s. 88; por.: J. Maroszek, *Pogranicze...*, s. 21.

²⁵ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. I, Wilno 1867, nr 18, s. 23. Przykładowo w 1514 r. Mikołaj Janowicz Pęski prosił Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła o nadanie mu ziemi zwanej Głęboki Stok, з землею, которая к тому месту прислухаеть, гдежъ почалъ быть люди садити воитъ нашъ долголуцькии Езофъ. Radziwiłł spełniając prośbę Pęskiego, pozwolił mu na nadanej ziemi zbudować dwór i люди садити, и всякихъ пожитковъ с тоє земли уживати, какъ самъ наболеи может себе вымыслити w zamian za służbę wojskową (Centralne Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie (dalej: CAADR Moskwa), f. 389, op. 1, d. 18, k. 42v-43). Za udostępnienie mi treści tego dokumentu dziękuję Tomaszowi Jaszczółtowi.

dłtych 216²⁶. Wojewoda wileński przeprowadził też transakcje zamiany majątków, uzyskując tą drogą od Andrzeja Stankowicza wsie Kruszewo, Śliwno, Izbiszczce i Pańkowskie²⁷. Głównymi ośrodkami dóbr radziwiłłowskich były stare miasta w Rajgrodzie i Goniądzu, z których to drugie zostało obrane na miejsce stałej rezydencji właściciela i uznawane było za stolicę „państwa” goniądzko-rajgrodzkiego. Tam Radziwiłł wznosił okazały zamek o czterech wieżach²⁸, gdzie – jak wynika z wystawionych przywilejów – zwykł rezydować wraz z rodziną i dworem w czasie pobytów w podlaskiej majątności. Chociaż właściwe przywileje na prawa miejskie chełmińskie Goniądz otrzymał dopiero w 1547 r. od spadkobierców Radziwiłła²⁹, nie ma wątpliwości, że gród miał organizację miejską opartą o nieznaną dziś lokację przeprowadzoną jeszcze w XV w. Świadczy o tym istnienie w I poł. XVI w. instytucji wójta goniądzkiego, posiadającego uposażenie złożone z 3 włók ziemi i części czynszu płaconego przez mieszczan właścicielowi miasta³⁰. Na terenie włości goniądzko-rajgrodzkiej założono w tym czasie kilkanaście młynów wodnych z własnymi stawami oraz karczmy w poszczególnych miejscowościach. Inwestycje te, razem z różnymi daninami i prawem pobierania mostowego, stanowiły jedno z głównych źródeł dochodów właściciela³¹.

Jak wspominałem, intensywna działalność osadnicza i ekonomiczna realizowana w latach 1509–1521 jest słabo naświetlona przez źródła, a informacje na jej temat znajdujemy najczęściej w późniejszych dokumentach. Na tym tle znacznie lepiej prezentuje się kwestia rekonstrukcji działalności fundacyjnej Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, gdyż jest ona poświadczona przez serię zachowanych w oryginałach i odpisach przywilejów uposażeniowych świątyń w obrębie włości goniądzko-rajgrodzkiej, wydanych przez właściciela w latach 1511–1521. Działalność na rzecz rozwoju sieci parafialnej oraz instytucji kościelnych w granicach

²⁶ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. I, Wilno 1867, nr 22, s. 31-32.

²⁷ *Lietuvos Metrika, knyga nr. 224. 4-oji Teismų būtų knyga (1522-1530)*, Wilno 1997, s. 329-330; M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów...*, s. 68.

²⁸ Opisy zamku z lat 1571 i 1574: AGAD, ASK, dz. LVI, nr G-6, k. 1-4v; A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI: Podlasie, cz. 3, Warszawa 1910, s. 209-210; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza...*, s. 135-137.

²⁹ AGAD, Księgi Kanclerskie, p. 27, s. 517-524; AGAD, Kapicjana, p. 32, s. 421-426; AGAD, Kapicjana, p. 54, s. 399-439, 413-320, 422-439, 440-469, 470-483, 484-497; druk: J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza...*, s. 129-131.

³⁰ J. Kloza, J. Maroszek, *Goniądz...*, s. 31

³¹ Szczegółowo o rozwoju osadnictwa na terenie włości goniądzko-rajgrodzkiej: J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, „Acta Baltico-Slavica” t. XI, 1977, s. 7-80; tegoż, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powieży augustowskiego*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, s. 89-95; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, s. 195-208.

majątku należy rozpatrywać zarówno z punktu widzenia pobożności Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła i dbałości o zbawienie dusz poddanych poprzez zapewnienie im dostępu do posługi duszpasterskiej oraz sakramentów świętych, ale także z punktu widzenia kondycji ekonomicznej majątności i wspierania realizowanej z dużą intensywnością akcji osadniczej. Warto wreszcie spojrzeć na działalność fundacyjną Radziwiłła nie jako na serię pojedynczych zdarzeń, ale jedno przedsięwzięcie, wewnętrznie spójne i podporządkowane pewnym odgórnym założeniom, realizowanym konsekwentnie na przestrzeni dekady.

Fundacje kościelne Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła w latach 1511–1521

Ze wszystkich działań na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego w obrębie włości goniądzko-rajgrodzkiej znamy łącznie dziesięć przedsięwzięć o różnym charakterze. Mamy tu do czynienia z czterema fundacjami nowych parafii: w Waniewie³² (1511)³³, Kalinówce (1511)³⁴, Dobrzyniewie (1519)³⁵ i Knyszynie (1520)³⁶, odnowieniem uposażenia starej parafii w Rajgrodzie (1519)³⁷, utworzeniem szpitala parafialnego (data nieznana) i budową oraz uposażeniem kościoła szpitalnego pw. św. Ducha w Goniądzu (1520)³⁸, wreszcie ustanowieniem kaplicy na zamku w Goniądzu (1511)³⁹ i mansjonarii przy tamtejszym kościele parafialnym (1521)⁴⁰ oraz wystaranie się o odpusty dla wiernych parafii goniądzkiej (1515)⁴¹.

³² Z. Romaniuk przypuszcza, że kościół w Waniewie mógł istnieć już w XV w., o czym świadczy przypadający na 26 lipca odpust św. Anny, odnoszący się do dawnego wezwania kościoła sprzed fundacji z 1511 r. (*Kościół katolicki...*, s. 35-36, za: A. Oleksicki, *Waniewo – z przeszłości dawnego miasta*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7, s. 162-164).

³³ AGAD, Kopicjana, p. 41, s. 156-167.

³⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAB), sygn. 2.1.17; W. Wróbel, *Dzieje kościoła parafialnego w Kalinówce Kościelnej...*, s. 101-103; *Acta primae visitationis dioecesis Vilmensis Anno Domini 1522 peractae*, oprac. S. C. Rowell, Wilno 2015, s. 41-42.

³⁵ AAB, sygn. 2.1.1; Biblioteka Czartoryskich (dalej: BCzart), sygn. 1777 IV, s. 303-304.

³⁶ BCzart, rps 1775 IV, s. 1021-1022.

³⁷ BCzart, rps 1777 IV, s. 305-307.

³⁸ AAB, sygn. 2.1.10; BCzart, rps 1777 IV, s. 311; AGAD, Kopicjana, p. 24, s. 577-582; tamże, p. 42, s. 415; tamże, p. 54, s. 578-582; tamże, p. 55, s. 665-667; druk: J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza...*, s. 125.

³⁹ AAB, sygn. 2.1.10a; AGAD, Kopicjana, sygn. 55, s. 611-614; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza...*, s. 123-124.

⁴⁰ AAB, sygn. 2.1.11; BCzart, rps 1777 IV, s. 316-319; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza...*, s. 125-128.

⁴¹ AAB, Akta Archidiaconatu Białostockiego, sygn. 2.1.12.

Do zakresu działalności na rzecz struktur kościelnych należy zaliczyć także dekret wydany w 1519 r. w sporze o dziesięcinę między ks. Stanisławem Dąbrówką, plebanem w Dolistowie, a Mordaszem Bołotowiczem, wójtem w Zabelu i Jaćwieży oraz dziedzicem na Brzozowie⁴², w którym Radziwiłł zadbał o interesy parafii i jej duszpasterza. Oprócz rozróżnienia typologicznego, działalność fundacyjna Radziwiłła chronologicznie dzieli się na wyraźnie rozgraniczone ośmioletnią przerwą dwie grupy fundacji i uposażeń, dokonanych w 1511 r. (3 przywileje) i w latach 1519–1521 (5 przywilejów i dekret)⁴³.

Na wstępie trzeba zauważyć, że – co nie zawsze wydaje się oczywistym – wystawienie dokumentu uposażeniowego świątyni parafialnej nie jest równoznaczne z utworzeniem parafii i nie należy postrzegać go jako cezury wyznaczającej pierwsze czy też jedyne działania na rzecz powstania nowej jednostki administracji kościelnej. W każdym przypadku mamy do czynienia z sytuacją, w której dokument uposażeniowy stanowi jedynie etap prac, chociaż o kluczowym znaczeniu, nad ustanawianiem nowej parafii⁴⁴. Bez minimalnych podstaw materialnych, zapewniających utrzymanie się plebana i zabezpieczających dobre sprawowanie posługi duszpasterskiej, nie było możliwe utworzenie kościelnego beneficjum, bez niego zaś ordynariusz miejsca nie mógł zatwierdzić przywileju i dokonać erekcji parafii. Co więcej, w przypadku czterech radziwiłłowskich dokumentów fundacyjnych parafii mamy do czynienia z sytuacją, w której w chwili ich wystawienia kościół był już zbudowany i do jego obsługi został już wybrany konkretny duchowny. W rezultacie należy stwierdzić, że przywileje fundacyjne Radziwiłła były *de facto* potwierdzeniem stanu wytworzonego przed sporządzeniem dokumentu i aktem wieńczącym prace nad organizacją parafii. Przywilej poprzedzała więc procedura wyboru lokalizacji świątyni, cmentarza oraz gospodarstwa plebańskiego, następnie budowa gmachu, dalej określenie zakresu uposażenia i jego wytyczenia w terenie. Wszystko to było dokonywane na podstawie woli fundatora przez odpowiednich urzędników dworskich. Dlatego w przypadku działalności fundacyjnej

⁴² BCzart, rps 1777 IV, s. 303v. Mordasz Bołotowicz uzyskał 23 lutego 1505 r. potwierdzenie Aleksandra Jagiellończyka kupna wójtostw w Jaćwieży i Zabelu, kupionych od Macieja Moniuszki (*Акты Литовско-Русского государства*, t. I, oprac. M. F. Downar-Zapolskij, Moskwa 1899, nr 86, s. 109-110).

⁴³ Warto odnotować fakt, że większość z tych fundacji posiada swoje oryginalne przywileje z lat 1511–1521, które przechowywane są w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku. Na ten temat szerzej: M. Wróbel, *Kolekcja szesnastowiecznych dokumentów pergaminowych (1511–1597) ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Białymstoku. Dzieje i zawartość*, w: *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. P. Guzowskiego, M. Liedke i K. Borody, Białystok 2018, s. 659-688.

⁴⁴ Dobrze proces powstania parafii z prywatnej fundacji obrazują dokumenty uposażeniowe i erekcyjne parafii w Juchnowcu, wystawione przez Stanisława Włoszka i zatwierdzone przez biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego w okresie od sierpnia do grudnia 1547 r. Szerzej: W. Wróbel, *Wokół początków parafii w Juchnowcu Kościelnym...*, s. 11-43.

Mikołaja Mikołajewicza wypadnie uznać, że sporządzenie i wystawienie pergaminowego przywileju w obecności zgromadzonych świadków kończyło proces budowy świątyni, wyznaczania podstaw materialnych jej funkcjonowania oraz prezenty i prowizji duchownego na nowe beneficjum. Dokument fundacyjny z założenia powinien zostać zatwierdzony przez biskupa, który jednocześnie dokonywał kanonicznej erekcji nowej parafii. W przypadku parafii utworzonych przez Radziwiłła, działania te realizowano ze znacznym opóźnieniem, np. w przypadku Dobrzyniewa w 1526 r., a Kalinówki w 1534 r.⁴⁵, co mogło wynikać ze specyfiki prawno-ustrojowej dóbr goniądzko-rajgrodzkich.

Przyjrzyjmy się szczegółom każdej z fundacji dokonanych przez Radziwiłła w układzie chronologicznym z omówieniem zakresu uposażenia i okoliczności sporządzenia dokumentu uposażeniowego, próbując jednocześnie ustalić motywy tych działań.

Pierwsza obecność Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła w Goniądzu poświadczona jest dopiero w kwietniu i maju 1511 r., wówczas też wystawił trzy przywileje fundacyjne parafii w Waniewie i Kalinówce oraz kaplicy na goniądzkim zamku. Jego pobyt nad Biebrzą oraz fundacje miały niewątpliwie związek z Wielkanocą przypadającą na 20 kwietnia tego roku i jej obchodami w goniądzkiej rezydencji.

Pierwszy przywilej, wydany 27 kwietnia 1511 r. (*die dominica conductus Pashae*, a więc pierwsza niedziela po Wielkanocy), kreował beneficjum świątyni w Kalinówce i uposażenie wyznaczonego na stanowisko plebana ks. Jakuba z Majek-Tykiewek w powiecie różańskim. Radziwiłł oznajmiał w dokumencie, że zbudował i uposażył we wsi Kalinówka (*pago nostro, seu villa cognomine Kalinowka*) kościół parafialny pod wezwaniem Trójcy Świętej, Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, św. Anny, św. Mikołaja i Leonarda Wyznawców oraz Wszystkich Świętych. Na jego potrzeby i utrzymanie Radziwiłł nadał w pierwszej kolejności cztery włóki gruntu wydzielone ze wsi Kalinówka. Pleban uzyskał ponadto plac pod zbudowanie karczmy, w której miał prawo do sprzedaży miodu pitnego i piwa. Radziwiłł zezwolił duchownemu na nieograniczone korzystanie ze swego młyna oraz stawu rybnego. Lustracja przeprowadzona w 1664 r. informowała, że prawo to dotyczyło młyna we wsi Guzy⁴⁶. Ryby pleban mógł łowić w tamtejszym stawie młyńskim przez cztery dni w tygodniu, tj. we wtorki, środy, czwartki i soboty. Pleban został zobowiązany przez Radziwiłła do koszenia łąk położonych nad rzeczką Rzepną. Z kolei mieszkańcom wsi Kalinówka fundator nakazał oddawać na potrzeby plebanii w ciągu roku cztery rączki miodu

⁴⁵ Przywilej fundacyjny kościoła w Kalinówce został potwierdzony przez Zygmunta II Augusta i biskupa wileńskiego Jana z Książąt Litewskich w styczniu 1534 r.: AAB, sygn. 2.1.18; tamże, sygn. 2.1.19. Publikacja potwierdzeń: W. Wróbel, *Dzieje kościoła parafialnego w Kalinówce Kościelnej...*, s. 103-108.

⁴⁶ AGAD, Kopicjana, p. 43, s. 76.

oraz dziesięcinę sypką. Każdy wierny z posiadanej włóki miał dawać dwie kopy zbóż, w tym jedną pszenicy, drugą zaś owsa, które do gospodarstwa plebańskiego powinny być odwożone przez jednego z chłopów kalinowskich, przy pomocy własnego wozu i konia. Poza dziesięciną, wszyscy chłopci ze wsi Kalinówka mieli oddawać plebanowi co roku po cztery grosze mesznego na dzień św. Marcina (11 listopada). Warto odnotować, że w omawianej fundacji Radziwiłł nie nałożył na ks. Jakuba żadnych obligacji mszalnych i modlitewnych.

Przyczyną lokalizacji parafii w Kalinówce mógł być fakt, że – jak zostało to już wcześniej zauważone – Radziwiłł otrzymał dobra kalinowskie już od Aleksandra Jagiellończyka zapewne przed 1504 r., co po 1509 r. mogło decydować o szczególnym ich statusie w ramach włości goniądzko-rajgrodzkiej. Przypuszczalnie osadnictwo na terenie wójtostwa kalinowskiego było już znacznie rozwinięte, a ostatnim akcentem kończącym proces zagospodarowywania jego terenu było utworzenie parafii do obsługi duszpasterskiej mieszkańców wsi położonych w okolicy. Może więc dlatego też fundacja kalinowska otwiera wszystkie działania Radziwiłła wokół organizacji kościelnej na terenie jego dóbr. Chociaż o istnieniu świątyni dowiadujemy się dopiero w 1511 r., możliwe, że powstała nieco wcześniej, a Radziwiłł dokonał jedynie usankcjonowania istniejącego już stanu.

Drugi przywilej wystawiony w Goniądzu w dniu 2 maja 1511 r. (*sexta feria ipso die sancti Sigismundi*) potwierdzał zakres uposażenia parafii w Waniewie. Fundator w swoim dyplomie stwierdził, że na chwałę Boga Wszechmogącego i celem rozwoju jego kultu, *novam ecclesiam in bonis nostris haereditariis Waniewo dictis aedificavimus et fundavimus* pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny oraz świętych Katarzyny, Barbary, Doroty oraz świętych wyznawców Mikołaja i Marcina. Jednocześnie plebanem przy waniewskiej świątyni Radziwiłł ustanowił ks. Grzegorza z Trzask. Na jego uposażenie nadał: cztery włóki gruntu w Waniewie, trzy rączki miodu, dziesięcinę snopową ze wszystkich gospodarstw i ogrodów należących do części waniewskiej, grunt pod budowę karczmy z prawem warzenia piwa i miodu, wolne mielenie w waniewskim młynie, zezwolenie na połów ryb w Narwi i wykopanie własnego stawu, prawo pobierania drzewa w lasach właściciela oraz wypasania bydła na pastwiskach mieszczan waniewskich. Na koniec, podobnie jak w przypadku fundacji kalinowskiej, wszystkich mieszkańców Waniewa zobowiązał do oddawania rocznie z każdej włóki 4 grosze mesznego na dzień św. Marcina. Jednocześnie mieszczanie waniewscy otrzymali nakaz oddawania do plebanii dwóch kop dziesięciny – po jednej kopie żyta i jarzyn. W zamian Radziwiłł nałożył na ks. Grzegorza i jego następców wieczyste obligacje w postaci dwóch mszy: za zmarłych i do Matki Bożej w każdą sobotę, w intencji zbawienia dusz rodziców Radziwiłła oraz pomyślność jego i jego rodziny.

Przyczyn wystawienia tego dokumentu należałoby szukać przede wszystkim w fakcie trwającej w tym czasie organizacji miasteczka Waniewo, lokowanego na prawie chełmińskim mocą przywileju Zygmunta I Starego wydanego w 1510 r.⁴⁷ Miasteczko było gospodarczym rozwinięciem kluczowej inwestycji Radziwiłła w postaci budowy nowej przeprawy przez Narew i jej rozlewiska (istniała ona już w XV w.⁴⁸). Król nie odnotowywał konkretnych postanowień dotyczących praw i przywilejów nowego miasteczka, przyzwalając Radziwiłłowi na ustanawianie i pobieranie wszystkich pożytków, zwracał jednak szczególną uwagę na wysokości myta pobieranego od różnych kategorii towarów. Most waniewski, będący częścią wspomnianej już wcześniej nowej organizacji systemu drożnego we włości goniądzko-rajgrodzkiej, wkrótce stał się przedmiotem ataku ze strony Olbrachta Gasztołda, właściciela sąsiedniego Tykocina, który nakazał spalenie przeprawy i strzegącej jej strażnicy-rezydencji w odwecie za spalenie w 1519 r. zamku tykocińskiego przez służbę Radziwiłła⁴⁹. Śmierć Mikołaja Mikołajewicza w 1522 r. i spalenie mostu znacznie osłabiły potencjał gospodarczy wynikający z lokalizacji młodego miasteczka Waniewo, które nigdy nie zdołało rozwinąć się. Jedynymi pozostałościami działalności Radziwiłła jest układ przestrzenny miejscowości oraz funkcjonująca do dziś parafia. Podsumowując, przywilej fundacyjny wystawiony 2 maja 1511 r. był jedną z ważniejszych części prac przy budowie miasteczka. Według niektórych historyków, nowa świątynia stanęła w miejscu istniejącej tu już w XV w. kaplicy, ale brakuje na to jednoznacznych dowodów. Nawet jeśli tak było, nie zmienia to faktu, że działania Radziwiłła przy waniewskiej parafii miały związek z powstaniem tu miasteczka.

Szczególne znaczenie w codziennej egzystencji właściciela dóbr goniądzko-rajgrodzkich i jego rodziny z pewnością miał dostęp do posługi duszpasterskiej w obrębie głównej rezydencji – na zamku w Goniądzu. Nic więc dziwnego, że na jego terenie już w 1511 r. istniała murowana kaplica, w której sprawowano po raz pierwszy liturgię paschalną w czasie pobytu Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła w Goniądzu w kwietniu i maju 1511 r. Po wystawieniu przywilejów na rzecz parafii w Kalinówce i Waniewie, w dniu 4 maja 1511 r., być może kończąc swój pobyt w Goniądzu⁵⁰ (jeszcze tego samego roku był w Goniądzu, gdzie 23 października 1511 r. nadał wójtostwo w Długołęce Józefowi Bajce⁵¹), Radziwiłł do-

⁴⁷ *Акты Литовско-Русского государства...*, nr 120, s. 138.

⁴⁸ AGAD, Kapicjana, p. 56, s. 89; szerzej o spławie drewna z terenu Podlasia do Gdańska: Z. Romaniuk, *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w.*, w: *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, pod red. M. Zemło, Supraśl – Białystok 2002, s. 69-86.

⁴⁹ M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztołd. Działalność Olbrachta Gasztołda 1503–1522*, „Ateneum Wileńskie” 1927, z. 13, s. 368-369.

⁵⁰ Już 12 maja 1511 r. Radziwiłł był obecny na sejmie w Brześciu Litewskim: LM 25[25], s. 227.

⁵¹ CAADR Moskwa, f. 389, op. 1, d. 18, k. 40-41

konał odpowiedniego uposażenia kaplicy. W przywileju fundacyjnym określał, że będzie ona nosić główne wezwanie Trójcy Świętej, ale w szczególności poświęcił ją Zwiastowaniu Najświętszej Maryi Panny, Dziesięciu Tysięcy Męczenników, św. Stanisława i ogólnie Wszystkim Świętym. Przywilej określał uposażenie kapłana obsadzonego przy kaplicy oraz wymieniał jego powinności. Na utrzymanie duchownego Radziwiłł przeznaczył 2 włóki ziemi w Szpakowie, daninę w złotych dukatach lub monecie litewskiej od mieszkańców Goniądza, dziesięcinę pieniężną od szlachty goniądzkiej zaś od mieszczan goniądzkich 6 korców słodu, 8 korców mąki żytniej, 1 korzec mąki pszennej oraz 4 rączki miodu. W zamian kapłan w niedzielę miał oprawiać mszę świętą w intencji zbawienia i pomyślności rodziny fundatora, w piątek wotywę o Męce Pańskiej, w sobotę wotywę o Najświętszej Maryi Pannie. Natomiast czwartą mszę świętą duchowny z kaplicy zamkowej miał odprawiać w dowolnym dniu tygodnia w kościele parafialnym w Goniądzu, a jej intencją miało być zbawienie dusz zmarłych przodków fundatora.

Podsumowując, trzy pierwsze fundacje, które nastąpiły już w dwa lata od nadania dóbr goniądzko-rajgrodzkich, dotyczyły uposażenia i działania świątyń w istotnych strefach majątności – kaplicy w goniądzkim zamku, będącym główną siedzibą Radziwiłła oraz kościoła w Kalinówce, trzymanej przez Radziwiłła od czasów Aleksandra Jagiellończyka i kościoła w Waniewie, ufundowanego w ramach akcji lokacji nowego miasteczka w pobliżu przeprawy mostowej przez Narwę. Fakt wystawienia trzech dokumentów w odstępie dwóch tygodni poświadcza, że zostały one zrealizowane jako część zaplanowanych z góry działań administracyjno-gospodarczych. Poprzedził je pewien wydłużony okres przygotowań, których zwieńczeniem były przywileje przygotowane i zaakceptowane przez Radziwiłła w czasie jego osobistej obecności w „stolicy” swojej podlaskiej włości.

Na kolejne działania fundacyjne trzeba było poczekać osiem lat. Nie oznacza to oczywiście, że Radziwiłł nie był w swojej rezydencji w Goniądzu. Był tu na pewno ponownie w październiku 1512 r., gdy nadał strzelcowi Leńcowi Samotyti fragment puszczy nad Supraślą w celu założenia tam dworu i wsi⁵². Jednak z racji pełnienia kluczowych funkcji państwowych, znacznie częściej przebywał u boku króla w czasie jego pobytów na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz uczestnicząc w wielomiesięcznych obradach sejmów litewskich. Na przełomie 1518 i 1519 r. przebywał w Brześciu Litewskim i po zakończeniu sejmu udał się do swojej włości, w której, jak się zdaje, nie był od dłuższego czasu. Wiemy, że w nadbiebrzańskim zamku Radziwiłł był w dniach od 31 maja do 3 lipca (a może i do 19 lipca⁵³) 1519 r. Z tego okresu pochodzą dwa przywileje uposażeniowe dla

⁵² AGAD, Kopicjana, p. 33, s. 179-180.

⁵³ Tego dnia 1519 r. Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł nadał na uposażenie nowo założonego szpitala św. Hioba w Wilnie dziesięcinę ze swojego dworu w Budziwiskach. Przywilej ten nie posiada odnotowanego miejsca wystawienia. Radziwiłł mógł między 3 a 19 lipca 1519 r. dotrzeć do Wilna

kościółów w Dobrzniewie i Rajgrodzie, wyrok w sporze między plebanem w Dolistowie i wójtem w Zabelach i Jaćwieży oraz potwierdzenie posiadania Mikicina przez Jana Sławskiego, nadanego mu w 1493 r. przez Aleksandra Jagiellończyka⁵⁴. Przywilej wystawiony dla fary rajgrodzkiej miał na celu potwierdzenie uposażenia istniejącego już beneficjum, natomiast wyrok w sprawie dziesięciny przynależnej parafii w Dolistowie należy traktować jako odrębny przejaw działalności Radziwiłła, nie tylko w kontekście troski o stan i rozwój sieci parafialnej w posiadanych dobrach. Ostatni z wymienionych dokumentów został wyczerpująco przeanalizowany i opisany w kontekście zarówno stosunku feudalnego między Sławskim i Radziwiłłem, jak i okoliczności jego powstania oraz osób w to zaangażowanych⁵⁵.

Przywilej kościoła parafialnego w Dobrzniewie Radziwiłł wystawił w Goniądzu, w czwartek przed świętem Zesłania Ducha Świętego, tj. 9 czerwca 1519 r. Świątynia parafialna została wzniesiona ku chwale Boga Wszechmogącego i Niepokalanej Maryi Panny, nosiła wezwanie Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, św. Józefa oraz św. Marii Magdaleny. Pierwszym plebanem Mikołaj Mikołajewicz ustanowił ks. Stanisława z Rycic, którego odpowiednio uposażył. Beneficjum z woli fundatora składało się z siedmiu włók, rozmierzonych między gruntami poddanych dobrzniewskich, placu przeznaczonego pod budowę karczmy, w której duchowny otrzymał prawo swobodnego warzenia piwa i miodu, prawa do nieograniczonego mielenia zbóż w dobrzniewskim młynie, możliwości łowienia ryb trzy razy w tygodniu (środy, piątki i soboty) na potrzeby własnego stołu, dziesięciny snopowej z gruntów szlacheckich i wójtowskich, daniny w postaci kopy żyta i kopy jarzyn z każdej włóki położonej we wsiach chłopskich na terenie nowej parafii oraz mesznego w wysokości 4 groszy z każdej włóki, płaconych na dzień św. Marcina.

Po raz pierwszy w dokumencie uposażeniowym wystawionym przez Radziwiłła została odnotowana lista świadków. Wątpliwe, aby jej brak na dokumentach z 1511 r. był podyktowany rzeczywistą ich nieobecnością i jest raczej wynikiem specyfiki formularza użytego do przygotowania treści dyplomów. Radziwiłł na

i tu sporządzić przywilej fundacyjny: BAN Wilno, Dział rękopisów, F43-203, s. 292. W Wilnie był na pewno 31 lipca 1519: LM 25[25], s. 240. Przywilej dla szpitala św. Hioba w Wilnie: S. C. Rowell, *The role of charitable activity in the formation of Vilnius society in the 14th to mid-16th centuries*, „Lithuanian Historical Studies” 2012, t. XVII, s. 53.

⁵⁴ *Акты Литовской Мемрики*, wyd. F. Leontowicz, t. 1, cz. 1, Warszawa 1896, nr 85, s. 37-38; I. Kapica-Milewski, *Herbarz*, Kraków 1870, s. 376.

⁵⁵ BAN Wilno, F1-64; K. Čižauskas, *Didiko valdžia, humanistai ir raudonas vaškas: Mikalojaus Radvilos suteiktis žemioniui Jonui Slavskiui*, „Istorijos šaltinių tyrimai”, t. VI, 2018, s. 143-171; W. Wróbel, *Uzupełnienia do biografii Mikołaja Hussowskiego, autora „Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis”*, w: *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. P. Guzowskiego, M. Liedke i K. Borody, Białystok 2018, s. 689-699.

potrzeby własne oraz zarządu włością goniądzko-rajgrodzką zorganizował przyboczny dwór z hierarchią urzędniczą oraz własną kancelarię. Pierwszym znanym notariuszem apostolskim na usługach Mikołaja Mikołajewicza, zatrudnionym na pewno w 1518 r.⁵⁶, a może już w 1515 r., był kleryk diecezji przemyskiej Mikołaj Hussowski, znany jako późniejszy autor „Pieśni o żubrze”⁵⁷. Wiadomo, że w lipcu 1519 r. sporządził swoją ręką wspomniany już przywilej dla Jana Sławskiego, możliwe więc, że jest też autorem przywileju dla parafii w Dobrzniewie (oba dokumenty zostały spisane tą samą ręką, ale w drugim nie odnotowano personaliów notariusza). Owa hierarchia urzędnicza i dworska Radziwiłła jest dobrze widoczna we wszystkich przywilejach z 1519 r. Świadcami aktu fundacji kościoła parafialnego w Dobrzniewie byli Mikołaj Raczkowicz (zapewne Mikołaj Bakałarz Raczkowicz, właściciel dóbr białostockich), ks. Stanisław Dąbrówka, kanonik wileński i pleban w Dolistowie oraz Jakub Kamieński, administrator dóbr goniądzkich i jednocześnie marszałek dworu Radziwiłła oraz wiele innych osób, nie wymienionych z imienia i nazwiska.

Utworzenie, uposażanie i obsadzanie nowych parafii należało z pewnością do najważniejszych przedsięwzięć o charakterze religijnym, ale i gospodarczym, realizowanych przed 1521 r. przez Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła. Trzeba jednak pamiętać, że gdy w styczniu 1509 r. otrzymał on z rąk Zygmunta I Starego nadanie tego majątku, istniały w jego granicach parafie w Goniądzu, Rajgrodzie, Dolistowie i Trzciannem, które także pozostawały pod opieką patronacką Radziwiłła. Pierwsza z wymienionych funkcjonowała na pewno w II poł. XV w. (istnieje tradycja, że powstała już w czasach krzyżackich lub za Witolda), co potwierdzają odnotowani w źródłach w 1464 r. ks. Mikołaj *rector ecclesiae parochialis in Goniacz* oraz w 1486 r. ks. Marcin Bylica (z Bylic w ziemi zakroczymskiej, wcześniej pleban w Jedwabnem w ziemi wiskiej)⁵⁸. Początki parafii w Rajgrodzie także sięgają XV stulecia, ale biorąc pod uwagę historię miejscowości, kościół mógł tu powstać znacznie wcześniej. W każdym razie w 1485 r. plebanem w Rajgrodzie był ks. Adam Szczuka (syn Marcina ze Szczuk w ziemi wiskiej, potem pleban w Kobylinie w ziemi bielskiej), a w 1510 r. ks. Adam z Lipin w ziemi wiskiej⁵⁹. Kościół pw. św. Piotra i Pawła w Trzciannem został ufundowany przez wielkich książąt litewskich przed 1496 r., tego bowiem roku Aleksander Jagiellończyk na

⁵⁶ Z polecenia Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła w lipcu 1518 r. Hussowski spisał w Wołpie testament Zofii z Chożowa Holszańskiej: W. Wróbel, *Krąg rodzinny Zofii z Chożowa Holszańskiej i jej testament z 29 VII 1518 r.*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, pod red. D. K. Rembiszewskiej i H. Krajewskiej, Łomża 2013, s. 345-366.

⁵⁷ W. Wróbel, *Uzupełnienia do biografii Mikołaja Hussowskiego...*, s. 689-699.

⁵⁸ Z. Romaniuk, *Kościół katolicki...*, s. 26.

⁵⁹ I. Kapica-Milewski, *Herbarz...*, s. 178, 411; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. I, Warszawa 1975, s. 164; *Kościół neogotycki...*, s. 227.

prośby ówczesnego plebana ks. Mikołaja potwierdził uposażenie świątyni (dwa łany ziemi, 4 grosze z każdej włóki, dziesięciny snopowe oraz 3 rączki miodu)⁶⁰. Początki świątyni w Dolistowie także pozostają nieznane. Pojawia się już jako istniejąca w 1501 r., chociaż na podstawie wiarygodnej relacji z 1536 r. przyjmuje się, że parafia działała już w czasach Kazimierza Jagiellończyka⁶¹.

Źródła historyczne nie potwierdzają, aby Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł dokonywał fundacji na rzecz parafii w Goniądzu, Trzciannem i Dolistowie. W 1536 r. mieszczanin goniądzki Szwiec, jeden ze świadków powołanych przez biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego, twierdził, że Radziwiłł z nieznanego powodu odebrał trzecią część Krzeczkowa, stanowiącego uposażenie plebanii goniądzkiej, rekompensując stratę ks. Erazma Ciołka nadaniem innych gruntów⁶². Tym niemniej wygląda na to, że podstawy materialne tych świątyń były w tym czasie wystarczające dla zapewnienia funkcjonowania parafii i umożliwiały egzystencję obsadzonych przy nich duchownych. Świadczy o tym chociażby fakt, że na beneficjum goniądzkim od ok. 1500 r. obsadzony był wybitny duchowny i humanista ks. Erazm Ciołek, zaś od 1506 r. na beneficjum dolistowskim ks. Stanisław Dąbrówka, kanonik wileński.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na jeszcze jeden oryginalny dokument pergaminowy, przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku i wydany w 1515 r. dla kościoła parafialnego w Goniądzu⁶³, który do tej pory nie był wiązany bezpośrednio z działalnością Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła. Data i miejsce jego wystawienia oraz opisane w nim okoliczności, które do tego doprowadziły, pozwalają jednak przedstawić go jako efekt zaangażowania Radziwiłła w kondycję goniądzkiej fary i rozwój religijności swoich poddanych. Jest to bowiem indulgencja wydana w Pożoniu (Bratysława) w lipcu 1515 r. przez kardynała Tomasza Bakócza, arcybiskupa metropolitę ostrzyhomskiego, prymasa Węgier, patriarchę Konstantynopola i legata Stolicy Apostolskiej, na wyraźną prośbę Radziwiłła, patrona kościoła parafialnego w Goniądzu. Jej mocą świątynia otrzymała odpusty przypadające w święta: św. Apostołów Piotra i Pawła, Wniebowzięcia i Poczęcia NMP, Przeniesienia relikwii św. Stanisława BM, św. Agnieszki i św. Jerzego. Dokument został sporządzony 11 lipca 1515 r.⁶⁴, a więc pod koniec rozmów wstępnych między Zygmuntem I Starym, Władysławem II Warneńczykiem i Maksymilianem I Habsburgiem, poprzedzających zjazd monarchów

⁶⁰ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1948, s. 511-512.

⁶¹ *Odgraniczenie sądowe...*, s. 81-82; J. Maroszek, *Jaświły...*, s. 89-90.

⁶² J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza...*, s. 24.

⁶³ AAB, Akta Archidiaconatu Białostockiego, sygn. 2.1.12.

⁶⁴ Datacja dzienna jest trudna do jednoznacznego określenia, wydaje się jednak, że chodzi o 11 lipca 1515 r.

w Wiedniu w dniach 15-26 lipca 1515 r. W orszaku Zygmunta I Starego obecny był Radziwiłł, który – podobnie jak Bakócz po stronie węgierskiej – aktywnie uczestniczył w pertraktacjach zarówno w Pożoniu, jak i Wiedniu (czym zaskarbił sobie przyjaźń Maksymiliana I zwieńczoną nadaniem mu tytułu księcia Rzeszy)⁶⁵. Był więc to niewątpliwie ze strony kanclerza wielkiego litewskiego przejaw stałej troski o religijną stronę funkcjonowania dóbr goniądzko-rajgrodzkich, należy więc jednoznacznie uznać pozyskanie indulgencji z rąk Bakócza w Bratysławie za ważny punkt działalności fundacyjnej Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła w obrębie jego włości, chociaż nie odnoszącej się w tym przypadku bezpośrednio do podstaw materialnych istnienia kościoła parafialnego w Goniądzu.

Inaczej ta kwestia wyglądała w przypadku parafii w Rajgrodzie. Przebywając w Goniądzu 5 lipca 1519 r. Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł, na prośbę ówczesnego plebana ks. Stanisława Wilka (Lupus), potwierdził swoim przywilejem stare uposażenie beneficjum, uzupełniając je o nowe uprawnienia. Mocą dokumentu patron potwierdził posiadanie wsi Międzylesie, trzech pól o nazwach Rymaszkowskie, Gozdowskie i Orczymowskie oraz jedenastu ogrodników w zaułku plebańskim w Rajgrodzie, dziesięcinę sypką z Rajgrodu, prawo wolnego mielenia w młynach radziwiłłowskich, daninę 3 groszy szerokich z każdego domu w Rajgrodzie, daninę mesznego złożoną z kwarty owsa, kumpia świńskiego oraz jednego chleba (lub zamiast niego 3 denary). Przywilej z 1519 r. rozszerzał beneficjum plebana rajgrodzkiego o prawo posiadania dwóch rybaków łowiących na jeziorach Rajgród i Dręstwo (w miejsce prawa do połowu ryb), dziesiątą część ryb łowionych przez sługi Radziwiłła, daninę dwóch rączek miodu, dziesięcinę sypką oddawaną przez chłopów i szlachtę zamieszkującą dystrykt rajgrodzki oraz dziesięcinę pieniężną z obszaru wójtostwa rajgrodzkiego, wreszcie dworek zwany Wilkowo przy granicy pruskiej⁶⁶. Świadcami wystawienia przywileju dla parafii rajgrodzkiej byli: ks. Stanisław Dąbrówka i Maciej z Krajny⁶⁷, a także starostowie (*capitaneis*) – bielski Jan Iwachno, goniądzki Jakub Kamiński (w czerwcu 1519 r. określany jako *factor*) i rajgrodzki Mordasz.

Swoją pobyt w Goniądzu w 1519 r. Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł rozpoczął od wydania decyzji rozstrzygającej spór między plebanem w Dolistowie,

⁶⁵ K. Baczkowski, *Zjazd wiedeński 1515. Geneza, przebieg i znaczenie*, Warszawa 1975, s. 137-153.

⁶⁶ BCzart, rps 1777 IV, s. 305-307.

⁶⁷ Maciej z Krajny, doktor medycyny, najpierw na dworze Anny z Radziwiłłów, siostry Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, wdowy po księciu mazowieckim Konradzie III Rudym, regentki Mazowsza w latach 1503–1518. W otoczeniu Mikołaja Mikołajewicza Maciej z Krajny pojawia się dopiero w 1519 r., musiał być na jego dworze znacznie wcześniej, gdyż bliżej nieokreślonym czasie otrzymał od niego nadanie ziemskie w części waniewskiej włości goniądzko-rajgrodzkiej, na prawym brzegu rzeki Narew, gdzie założył dwór Buzuny. Szerzej: W. Wróbel, *Maciej z Krajny i Buzun herbu Topór (ok. 1470 – ok. 1546)*, „Studia Podlaskie”, t. XVIII, 2009/2010, s. 279-296.

ks. Stanisławem Dąbrówką i szlachetnym Mordaszem, wójtem w Zabelu i Jaćwieży oraz dziedzicem na Brzozowie. Konflikt dotyczył ważkiej kwestii, jaką był obowiązek oddawania przez Mordasza dziesięciny do dolistowskiej plebanii. Ksiądz Stanisław Dąbrówka żalił się przed Radziwiłłem, że Mordasz, wbrew przysługującemu dolistowskiej plebanii *ex antiquo* prawu pobierania dziesięciny snopowej, nie chce jej oddawać ze swojego majątku dziedzicznego Brzozowo oraz z posiadanych wójtostw w Zabelu i Jaćwieży. Mordasz tłumaczył się, że zgodnie z pewnym kontraktem uczynionym z poprzednimi plebanami dolistowskimi, zamiast dziesięciny snopowej miał oddawać 30 groszy rocznie. Kanonik wileński argument ten podważył twierdząc, że nie zna żadnego kontraktu, a bez odpowiedniej zgody biskupa i kapituły do takiej zamiany nie mogło dojść, toteż prosił Radziwiłła o przymuszenie Mordasza do spełniania obowiązku dziesięcinnego według dawnych praw. W związku z tym, że Mordasz nie był w stanie przedstawić wspomnianego kontraktu, Radziwiłł nakazał mu oddawać ze swoich majątków dziesięcinę snopową tak dla ks. Dąbrówki, jak i jego następców w Dolistowie. W przypadku dokumentu z 31 maja 1519 r. świadkami byli: Jan Radziwiłł, syn Mikołaja, Mikołaj Jundziłł Raczkowicz, księża Stanisław z Ryczyc, wówczas już tytułowany plebanem parafii w Dobrzyniewie (choć jej przywilej fundacyjny Radziwiłł wyda kilka dni później) i Stanisław Wilk (Lupus) z Rajgrodu oraz radziwiłłowscy administratorzy – Jan Kamiński w Goniądzu i Stanisław Grzyb w Daniszewie.

Powyższy dokument należałoby rozpatrywać z dwóch perspektyw. Po pierwsze z punktu widzenia omawianego tu tematu można uznać go za przejaw troski o stan beneficjum kościoła w Dolistowie, pozostającego pod patronatem Radziwiłła i położonego na terenie jego majątności (stąd w dokumencie zapisano *Dolistowa nostra*). Wyrok miał zabezpieczać interesy ks. Dąbrówki, jako klienta i osoby blisko związanej z dworem Radziwiłła, normował też kwestię formy dziesięciny, która we wszystkich parafiach na terenie włości goniądzko-rajgrodzkiej miała formę daniny w naturze, a nie w pieniądzu. Po drugie, na wyrok ten trzeba patrzeć podobnie, jak na przywilej potwierdzający stan posiadania Jana Sławskiego, a więc *casus* ukazujący stan prawno-ustrojowy dóbr goniądzko-rajgrodzkich wytworzony po przywileju z 1517 r.⁶⁸ Widzimy tu wyrażnie emanację pełni władzy Radziwiłła w jego majątku – jest nie tylko właścicielem ziemi, ale staje się również sędzią, i to nie tylko w sprawie dotyczącej sporów świeckich (te bowiem miał prawo rozsądzać na mocy egzempcji z 1517 r.), ale wchodzi wyrażnie w kompetencje władz duchownych, skoro to przed nim, a nie przed biskupem, ks. Dąbrówka skarży się na Mordasza. Wyrok wydany został w obecności świadków, będących bliskimi dworzanami Radziwiłła. Co ważne, wśród nich

⁶⁸ Najnowsza analiza tego zagadnienia: K. Čižauskas, *Didiko valdžia, humanistai ir raudonas vaškas...*, s. 143-171.

obecni byli zarówno świeccy administratorzy dóbr goniądzko-rajgrodzkich, jak i plebani parafii w Dobrzyniewie, która de jure nie miała jeszcze swojego przywileju fundacyjnego (9 czerwca), oraz w Rajgrodzie, której beneficjum wkrótce zostanie odnowione i dodatkowo uposażone (3 lipca). Poświadczą to dodatkowo, że wszystkie działania związane z dokonanymi w 1519 r. fundacjami kościelnymi, podobnie jak w 1511 r., były od dawna przygotowane i oczekiwały tylko na przyjazd Radziwiłła, który w ciągu kilkutygodniowego pobytu w Goniądzu dokonałby potwierdzenia treści spisanych przywilejów jako kluczowej części czynności w ramach administracji podlaskich dóbr.

Dla pełniejszego obrazu sytuacji w połowie 1519 r. warto odnotować także świadków obecnych przy sporządzaniu przywileju dla Jana Sławskiego, notabene wydanego tego samego dnia co dokument fundacyjny dobrzyniewskiej parafii. Byli to: Mikołaj Jundził Raczkowicz, doktor medycyny Maciej z Krajny i Jan Iwachno (Kurzeniecki⁶⁹), wówczas administrator bielski i bobrujski oraz wójt w Kalinówce, Ilia, marszałek dworu Radziwiłła, Jakub Kamieński, administrator goniądzki, a także Stanisław Grzyb, administrator daniszewski.

Na kolejne fundacje Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła nie trzeba było długo czekać. Czwarta parafia w dobrach goniądzko-rajgrodzkich zlokalizowana we wsi Knyszyn na terenie wójtostwa knyszyńskiego, została utworzona i uposażona przez kanclerza rok później, 5 lipca 1520 r.⁷⁰ Tym razem jednak stosowny przywilej został sporządzony nie w Goniądzu, a w Wilnie. Co więcej, tego samego dnia Radziwiłł wystawił drugi dokument fundacyjny, uposażający kościół przyszpitalny pw. św. Ducha w Goniądzu (o czym dalej). Widocznie nie miał w tym czasie możliwości przyjazdu do stolicy swojego „państwa”, dlatego kluczowe sprawy załatwiano w aktualnym miejscu pobytu Radziwiłła.

Nowa świątynia w obrębie dóbr goniądzko-rajgrodzkich otrzymała wezwanie Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, św. Jana i św. Andrzeja Apostołów oraz św. Apolonii. Jej pierwszym plebanem został ks. Stanisław z Pułtuska, a ustanowione przez Radziwiłła podstawy ekonomiczne egzystencji jego i jego następców obejmowały: sześć włók gruntu w Knyszynie oraz sześć włók w Długołęce,

⁶⁹ Dworzaniec Radziwiłła, od którego w 1510 r. otrzymał wieś Przytulankę, następnie zaś był wójtem knyszyńskim i kalinowskim. Pełnił funkcję podskarbiego oraz podstarościego-namiestnika z ramienia Radziwiłła w starostwie bielskim. Za zgodą Radziwiłła nabył trzy części Sikor nad Nereślą. Po śmierci Mikołaja Mikołajewicza przeszedł na służbę Bony, będąc jej pisarzem. W 1523 r. otrzymał od niej starostwa pińskie, kleckie, horodeckie i rohaczewskie. Był też obecny podczas uroczystości wyniesienia na tron wielkoksiążęcy Zygmunta II Augusta. Zmarł przed 1544 r. (J. Maroszek, A. Studniarek, *Jasionówka...*, s. 17-20).

⁷⁰ Losy oryginału przywileju fundacyjnego nie są znane. W wizytacji parafii z 1633 r. wyraźnie stwierdzono, że *litterae originales foundationis praedictae ecclesiae non extant* (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, f. 57-b. 53-40, k. 189v). Najwyraźniej dokument został przejęty przez Bonę i potem zaginął w jej archiwum, ale już w XVI w. został wpisany do księgi Metryki Litewskiej (obecnie księga nr 18).

wyjętych spod ciężarów na rzecz dworu, dziesięcinę sнопową z pól należących do dworu radziwiłłowskiego w Knyszynie oraz dworów szlacheckich Mikołaja Pęskiego, Stanisława Leśniczego i Jana Kurzenieckiego, od chłopów należących do dworów szlacheckich i wójtowskich 4 grosze rocznie z każdej włóki oraz kolędę od poddanych Radziwiłła w Knyszynie i Długołęce, wolną karczmę z prawem propinacji oraz prawo do nieograniczonego korzystania z młynów należących do Radziwiłła.

Fakt wystawienia przywileju w Wilnie zdecydował o doborze świadków, obecnych przy jego zatwierdzeniu. Byli to: ks. Stanisław Dąbrówka, wspomniany już kilkakrotnie w 1519 r. kanonik wileński i pleban w Dolistowie, ks. Leonard Bersio, kanonik żmudzki i pleban w Rosieniach oraz księża Stefan i Mikołaj z Muśnik pełniący funkcję kapelanów na dworze Radziwiłła.

O ile w przypadku Kalinówki i Waniewa przyczyny zlokalizowana świątyni właśnie w tych miejscowościach zdają się mieć wyraźniej zarysowane uzasadnienie, to w przypadku Dobrzyniewa i Knyszyna trudniej jest ich doszukać się. Najbardziej prawdopodobnym powodem ich powstania było zapewnianie luk w sieci parafialnej, która w wyniku stale prowadzonej akcji osadniczej z czasem przestała wystarczyć do zaspokojenia potrzeb rosnącej liczby wiernych, mieszkających w nowo lokowanych miejscowościach, położonych coraz dalej od starszych ośrodków parafialnych. Parafia w Dobrzyniewie powstała dla obsługi ludności z obszaru dwóch wójtostw dobrzyniewskich, natomiast parafia w Knyszynie miała za zadanie zapewnić opiekę duszpasterską poddanym z wójtostwa knyszyńskiego. Radziwiłł pisze zresztą o tym w przywileju fundacyjnym knyszyńskiej parafii stwierdzając, że *poddani nasi w Knyszynie nie mają kościoła parafialnego, a także nowi i nowo osadzeni ludzie żyją bez pasterza*. Patrząc na mapę dóbr goniądzko-rajgrodzkich można zauważyć, że obie parafie były wysunięte dalej na południe od kościołów w Goniądzu, Trzciannem, Dolistowie oraz Kalinówce i wypełniały obszar między tymi jednostkami a ufundowaną w 1511 r. parafią w Waniewie. Być może blisko dziesięcioletni odstęp między ustanowieniem jednostek w Kalinówce i Waniewie, a utworzeniem nowych parafii w Dobrzyniewie i Knyszynie, wynikał z faktu, że dopiero w latach 1519–1520 proces osadniczy na tym terenie był już na tyle zaawansowany, iż dla osiedlonej ludności należało utworzyć nowe jednostki parafialne. Jeśli tak było, obie fundacje z lat 1519–1520 należy traktować jako jednolite przedsięwzięcie, ale także kontynuację rozbudowy sieci parafialnej zainicjowanej już w 1511 r. Precyzyjna lokalizacja obu świątyni wraz z rezydencjami plebańskimi i gospodarstwami mogła być dodatkowo uzasadniona także przebiegiem istotnych dróg przecinających dobra goniądzko-rajgrodzkie, co jest czytelne zwłaszcza w przypadku Knyszyna, gdzie kościół posadowiono przy skrzyżowaniu nowego traktu na Litwę z traktem łączącym Goniądz i Waniewo z przeprawą w Dobrzyniewie, a także w pobliżu siedziby dworskiej Radziwiłła i przeprawy

mostowej na Jaskrze. Z kolei parafia dobrzyniewska została zlokalizowana przy przeprawie przez rzekę Supraśl w kierunku dóbr waniewskich.

Fundacja knyszyńskiej parafii była ostatnim tego typu przedsięwzięciem zrealizowanym przez Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła przed śmiercią w styczniu 1522 r. Bezzasadne są przypuszczenia, czy gdyby właściciel dóbr goniądzko-rajgrodzkich nie zmarł zbyt szybko, na terenie swojej majątności dokonałby kolejnych fundacji nowych parafii wraz z dalszymi postęпами w kolonizacji i zakładaniem kolejnych wsi. Wydaje się jednak, że cztery nowe parafie utworzone przez Radziwiłła w I poł. XVI w., wraz ze starszymi ośrodkami, wystarczyły dla zaspokojenia potrzeb duchowych mieszkańców włości goniądzko-rajgrodzkiej.

Troska Radziwiłła o poddanych przejawiała się nie tylko w zapewnieniu im dostępu do posługi duszpasterskiej i sakramentów, ale także w opiece nad chorymi i biednymi, czego dowodzi fakt utworzenia w Goniądzu szpitala parafialnego przeznaczonego dla ubogich i żebrzących (*inopum et mendicorum*) oraz powstania przy nim w 1520 r. kościoła pw. Ducha Świętego⁷¹. Okoliczności fundacji szpitalnej nie są znane, a o jej dokonaniu przez Radziwiłła świadczy dokument uposażeniowy świątyni przyszpitalnej z 1520 r., w którym wystawca stwierdził, że szpital jest *per nos instituo*. Być może należy wiązać to z obecnością Mikołaja Mikołajewicza w Goniądzu w 1511 r. Na uposażenie szpitala Radziwiłł przeznaczył 4 włóki we wsi Żodzie, odnotowane dopiero w 1577 r.⁷² Dnia 5 lipca 1520 r. w Wilnie, zaledwie dzień po wystawieniu przywileju fundacyjnego parafii w Knyszynie, Radziwiłł zaakceptował przywilej fundacyjny kościoła przyszpitalnego pw. Ducha Świętego. Celem fundacji było nie tylko zapewnienie posługi duszpasterskiej ubogim przebywającym w szpitalu, ale także ustanowienie stałych obligacji mszalnych. Ówczesnym przełożonym szpitala i prepozytem przy kościele był ks. Marek ze Skrzyszewa, którego Radziwiłł zobligował do odprawiania trzech mszy świętych w tygodniu – jedna za zdrowie, druga za dusze, a trzecia za grzechy fundatora i jego potomków. Na swoje utrzymanie prezbiter otrzymał roczną daninę z dworu i wsi Szpakowo – trzy kopy monety litewskiej, trzy korce żyta, dwa korce słodu i po ćwierci grochu i bobu. Świadcami obecnymi podczas wystawiania przywileju byli znani nam już z wcześniejszej fundacji knyszyńskiej ks. Stanisław Dąbrówka, kanonik wileński i pleban dolistowski, ks. Leonard Bersio, kanonik żmudzki i pleban w Rosieniach, Stanisław Sokolnicki oraz kapelani Radziwiłła, księża Stefan i Mikołaj z Muśnik.

⁷¹ O dziejach szpitala i prepozytury szpitalnej w okresie nowożytnym: T. Kasabula, *Prepozytura szpitalna w Goniądzu (1520–1782)*, w: *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, pod red. M. Zemło, Supraśl – Białystok 2002, s. 209–220.

⁷² A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI: Podlasie, cz. 2, Warszawa 1909, s. 65; tegoż, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI: Podlasie, cz. 3..., s. 167..

Chociaż plebania w Goniądzu nie otrzymała ani potwierdzenia ani rozszerzenia swojego beneficjum (a przynajmniej nie mamy o tym żadnych wiadomości), w 1521 r. została podniesiona do rangi prepozytury dzięki ufundowaniu przez Radziwiłła mansjonarii, na potrzeby której fundator wymurował kaplicę przy drewnianym gmachu goniądzkiej świątyni. Był to jednocześnie ostatni dokument fundacyjny, wydany przez Radziwiłła niedługo przed śmiercią. Stosowny dokument erekcyjny i uposażeniowy zatwierdził 2 lipca 1521 r. w czasie pobytu we dworze w Szpakowie. Tym razem celem ustanowienia mansjonarii pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny było zadbanie o zbawienie dusz własnej Radziwiłła, jego żony, Elżbiety z Sakowiczów, a także ich potomków. Miało o to zabiegać sześcioro kapłanów i jeden kleryk z kapłanem-seniorem na czele, którym Radziwiłł wybrał w 1521 r. ks. Macieja z Malborka. Duchowni każdego dnia mieli odprawiać mszę świętą ku czci Najświętszej Maryi Panny oraz mszę świętą za zmarłych. Radziwiłł dużo miejsca w swoim przywileju poświęcił szczegółowemu uposażeniu mansjonarii. Wójt goniądzki miał oddawać na Boże Narodzenie 40 kop groszy litewskich, wójtowie knyszyński i długołęcki na święto Narodzenia Najświętszej Maryi Panny mieli oddawać po 7,25 kop groszy litewskich. Wójt goniądzki ponadto został zobowiązany do przekazywania 2 kamieni łożu na świece na dzień św. Marcina, wójtowie jaćwieski, knyszyński i długołęcki mieli oddawać na św. Mikołaja odpowiednie ilości żyta, słoju, grochu i bobu, a także pszenicy ze specjalnym przeznaczeniem do przygotowywania opłatków. Na stół mansjonarzy miały być oddawane ryby, fundator nadawał też im odpowiednie ilości drewna, soli i tucznych wieprzów.

Mansjonaria, ostatnia i chyba najbardziej osobista ze wszystkich fundacji religijnych Radziwiłła, z racji głównego celu modlitw ustanowionych duchownych zdaje się potwierdzać, że fundator był już wtedy chory i być może spodziewał się śmierci. Niestety, późniejsze dokumenty nie wspominają o istnieniu i funkcjonowaniu mansjonarii przy świątyni parafialnej w Goniądzu. Wszystko wskazuje więc na to, że fundacja pozostała jedynie „na pergaminie”, a jej urzeczywistnieniu przeszkodziła rychła śmierć Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła oraz późniejsze zacięte spory toczące między jego spadkobiercami.

Podsumowanie

Powyższa analiza pozwala określić, że działalność fundacyjną Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła można traktować jako jedno duże przedsięwzięcie zarówno o charakterze religijnym, jak i społeczno-gospodarczym, rozciągnięte na lata 1511–1521 i przerwane przedwczesną śmiercią właściciela dóbr goniądzko-rajgrodzkich. Wśród pobożnych przedsięwzięć należy wyróżnić fundacje nowych parafii, odnowienie i rozszerzenie dawnych uposażeń wcześniejszych jedno-

stek, utworzenie nowych instytucji (kaplica zamkowa i mansjonaria) oraz troskę o dobro doczesne poddanych i zbawienie ich dusz (szpital i kościół przyszpitalny). O ile wszystkie fundacje pod względem geograficznym rozciągają się na całą włość goniądzko-rajgrodzką, to jednak w działalności Radziwiłła widzimy szczególną uwagę poświęconą Goniądzowi, stanowiącemu główną jego rezydencję.

Najpoważniejsze działania fundatora dotyczyły tworzenia i uposażania nowych świątyń parafialnych w Kalinówce, Waniewie, Dobrzyniewie i Knyszynie. Mamy tu do czynienia z rozszerzeniem i zagęszczaniem sieci parafialnej, w 1509 r. złożonej tylko z wcześniejszych świątyń w Goniądzu, Trzciannem, Dolistowie i Rajgrodzie. Parafie ufundowane przez Radziwiłła powstały na terenach skolonizowanych na początku XVI w., gdzie nowo osadzeni osadnicy nie mieli zabezpieczonego dostępu do posługi duszpasterskiej i sakramentów świętych. Pierwsza parafia w Kalinówce powstała w 1511 r., w części dóbr stanowiących własność Radziwiłła już przed 1506 r. i mających dobrze rozwinięte osadnictwo. Parafia w Waniewie została utworzona również w 1511 r., w ramach akcji lokacji miasteczka na prawie chełmińskim, będącego rozwinięciem kluczowej przeprawy mostowej przez Narew, z której Radziwiłł miał prawo pobierać mostowe. Trzecia i czwarta parafia w Dobrzyniewie i Knyszynie zostały założone po dłuższej przerwie, wynikającej zapewne z trwającej wciąż akcji kolonizacyjnej tych terenów. Powstałe w jej wyniku nowe miejscowości zostały następnie podporządkowane świątyniom ufundowanym przez Radziwiłła. Parafie utworzone w 1519 i 1520 r. miały zapewniać obsługę duszpasterską osadnictwu z obszaru wójtostw w Knyszynie i Dobrzyniewie oraz wypełniać lukę w zasięgu dotychczas istniejących parafii w Kalinówce i Waniewie.

Trzeba zauważyć, że wszystkie cztery parafie otrzymały jako główne wezwanie maryjne. Było to spowodowane szczególnym kultem Matki Boskiej przejawianym przez Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, co według tradycji było konsekwencją uznania, że jej wstawienictwu zawdzięczał zwycięstwo nad Tatarami w bitwie pod Kleckiem 5 sierpnia 1506 r. (święto Najświętszej Maryi Panny Śnieżnej). Jako wotum dziękczynne jeszcze tego samego roku na terenie swojej rezydencji w Wilnie ufundował kościół pw. św. Jerzego i Matki Boskiej Śnieżnej dla zakonu karmelitów trzewickich, którą potwierdził w 1514 r. Zygmunt I Stary⁷³. Kult ten widoczny jest także w fundacjach na terenie dóbr goniądzko-rajgrodzkich, które razem tworzą serię głównych wydarzeń z życia Maryi: Narodzenia w Rajgrodzie i Knyszynie, Zwiastowania w kaplicy na zamku w Goniądzu oraz w Dobrzyniewie, Niepokalanego Poczęcia w Kalinówce, wreszcie Wniebowzięcia w Waniewie. Maryjne wezwanie otrzymała także ufundowana w 1521 r. mansjonaria przy kościele

⁷³ I. Chodyncki, *Wiadomość historyczna o fundacjach klasztorów Zakonu Karmelitańskiego, niegdys w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rossyi i Pruss zostających*, Lwów 1846, s. 23-24.

parafialnym w Goniądzu. Nie koniec na tym. Cztery przywileje wydane w latach 1519–1521 zostały wydane w Goniądzu, Wilnie i Szpakowie w święto Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny lub kilka dni po nim: Rajgród – poniedziałek po Nawiedzeniu, Knyszyn – środa po Nawiedzeniu, kościół szpitalny w Goniądzu – czwartek po Nawiedzeniu oraz mansjonaria w Goniądzu – wtorek w dzień Nawiedzenia. Jest to kolejny dowód na to, że działalność fundacyjną Radziwiłła należy traktować jako jedną całość, o z góry założonym programie i stanowiącej zewnętrzny wyraz wiary fundatora, ale także komplementarną część prowadzonej z dużym rozmachem akcji kolonizacji i zagospodarowywania dóbr.

Kolejnym potwierdzeniem tego przypuszczenia jest fakt, że każda z fundowanych przez Radziwiłła parafii otrzymała niemal identyczny zestaw uposażeniowy. Składały się nań w pierwszej kolejności grunty rozmierzone na włóki (od dwóch do dwunastu), na których znajdowała się też świątynia, cmentarz i plebania z gospodarstwem, następnie dziesięcina snopowa i sypka oddawana do parafii przez wiernych bez względu na stan i wyznanie, dalej daniny – rączki miodu i meszne w wysokości 4 groszy z każdej włóki chłopskiej i szlacheckiej, wreszcie uprawnienia zezwalające na połów ryb w rzekach, stawach i jeziorach oraz nieograniczone korzystanie z młynów radziwiłłowskich. Porównanie uposażeń dokonanych przez Radziwiłła z innymi fundacjami wykonanymi na przełomie XV i XVI w. pozwala na wniosek, że zakresy uposażeń beneficjów w dobrach goniądzko-rajgrodzkich nie odbiegały mocno od standardowych podstaw materialnych świątyń na Podlasiu. Jak zauważył Zbigniew Romaniuk, wszystkie świątynie otrzymywały na swoje uposażenie place pod świątynię oraz grunty orne, prawo do pobierania dziesięciny oraz mesznego, danin miodowych i innych danin w naturze, prawo do połowu ryb, budowy karczmi, warzenia piwa i miodu oraz ich propinacji, a także swobodnego korzystania z młynów należących do kolatora⁷⁴. Wszystko to stanowiło główne źródło utrzymania duchownych i zapewniało im materialne zabezpieczenie w pracy duszpasterskiej. Powyższy zestaw pojawił się także w fundacjach radziwiłłowskich nowych parafii, a jedyne różnice między nimi dotyczyły dodatkowych uprawnień związanych np. z poborem drewna, użytkowaniem łąk i pastwisk. Porównanie z innymi parafiami powstałymi w XVI w. mogłoby dać odpowiedź, czy fundacje te należy uznać za typowe i wynikające z ogólnych tendencji panujących w tym czasie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, czy raczej ich rozmiar wynika z hojności fundatora. Wymagałoby to jednak odrębnych badań. Tym niemniej, wydaje się, że były to fundacje bogate, na które w tej skali mógł pozwolić sobie tylko zamożny benefaktor. Natomiast zrównanie ekonomiczne beneficjów w obrębie włóści rajgrodzko-goniądzkiej jest z pewnością przejawem z góry zaplanowanej działalności fundacyjnej i gospo-

⁷⁴ Z. Romaniuk, *Kościół katolicki...*, s. 38-39.

darczej właściciela, zmierzającej do ujednoczenia uprawnień duchownych oraz nadanych im obciążeń ludności żyjącej na terenie parafii. W zakresach uposażeń warto wreszcie zwrócić uwagę na obciążenia wiernych rozłożone zarówno na szlachtę, wójtów i chłopów, które były często źródłem niezadowolenia i późniejszych konfliktów.

Jak się zdaje spójna i konsekwentna działalność fundacyjna wobec Kościoła rzymskokatolickiego w obrębie dóbr goniądzko-rajgrodzkich wymagała z pewnością osoby, która w zastępstwie Radziwiłła, zajętego sprawami państwowymi i bywającego w Goniądzu tylko w krótkich okresach, mogłaby kierować realizacją w praktyce jego woli. Już Józef Maroszek zwracał uwagę, że rolę doradcy mógł pełnić ks. Erazm Ciołek, pleban w Goniądzu od około 1500 r., a później biskup płocki⁷⁵. Trzeba jednak przyznać, że w kontekście fundacji radziwiłłowskich jest on zupełnie niewidoczny, w przeciwieństwie do innego duchownego – ks. Stanisława Dąbrówki. Już sam fakt, że jako pleban w Dolistowie i kanonik wileński był obecny zarówno w Goniądzu, jak i w Wilnie przy wydawaniu przez Radziwiłła wszystkich przywilejów z lat 1519–1521 wskazuje na jego szczególną pozycję na dworze kanclerza wielkiego litewskiego. Poza fundacją kościoła w Dobrzniewie, ks. Dąbrówka występował zawsze na początku listy świadków. Dodatkowym potwierdzeniem jego znaczenia był z pewnością także dokument rozsądający spór o dziesięcinę z Mordaszem. To on mógł być odpowiedzialny za ustalenie zakresu uposażenia poszczególnych parafii i treści dokumentów fundacyjnych, nadzór nad wyborem lokalizacji świątyni i jej budową czy doбором duchownych, będąc w stałym kontakcie z Mikołajem Mikołajewiczem Radziwiłłem zarówno w czasie jego pobytów w Goniądzu, jak i w Wilnie, gdzie był obecny dwa razy do roku w związku z posiedzeniami kapituły wileńskiej. Pełnienie funkcji kanonika wileńskiego z całą pewnością ułatwiało mu realizację powierzonych sobie zadań.

Książd Stanisław wywodził się z nobilitowanej rodziny szlacheckiej herbu Ciołek, osiadłej we wsi Dąbrówka w powiecie kamieńczykowskim ziemi nurskiej. Był synem Marka i miał brata Andrzeja, posiadającego wieś Wilamówkę w powiecie goniądzkim. W latach 1491–1494 studiował na Uniwersytecie Krakowskim, uzyskując najpierw bakalaureat, a następnie magisterium. W 1503 r. został plebanem w Międzyborzu (obecnie Niedzbórz koło Mławy), a w maju 1506 r. jego prezenty na plebanię w Dolistowie przed biskupem wileńskim Wojciechem Radziwiłłem dokonał Michał Lwowicz Gliński⁷⁶. W 1518 r. był już kanonikiem wileńskim⁷⁷, a pod koniec życia też prokuratorem kapituły oraz szpitali w Międzyborzu i św. Marii Magdaleny w Wilnie. W 1530 r. ufundował szpital i prepozyturę szpitalną

⁷⁵ S. Łempicki, *Ciołek Erazm (1474–1522)*, w: PSB, t. IV, 1938, s. 79.

⁷⁶ AGAD, Kapićjana, p. 32, s. 506-508.

⁷⁷ BAN Wilno, F43-210, k. 31v.

w Dolistowie, przeznaczając na jej utrzymanie dziesięcinę otrzymywaną z wójtostw w Jaćwieży i Zabelach oraz ustanawiając jego prezbiterem ks. Melchiora z Broku w diecezji płockiej⁷⁸. W kontekście doświadczeń związanych z działalnością fundacyjną Radziwiłła, prace ks. Dąbrówki w Dolistowie nabierają głębszego sensu. Zmarł w 1546 r.⁷⁹ Wydaje się więc, że jego wykształcenie oraz doświadczenie mogły być atutem przemawiającym za przydzieleniem mu przez Radziwiłła roli nadzorcy spraw kościelnych na obszarze swojej włości, w której jednocześnie ks. Dąbrówka miał swoje beneficjum.

Na koniec podsumowania warto zwrócić uwagę na kwestię doboru obsady parafii na terenie dóbr goniądzko-rajgrodzkich, a zwłaszcza duchownych wskazanych na nowo fundowane placówki. Podobnie jak w przypadku własnego dworu oraz administracji podlaską włością Radziwiłł dobierał na swoich współpracowników głównie Polaków, tak i w obsadzie parafii kierował się przede wszystkim narodowością i pochodzeniem. Pleban w Kalinówce pochodził z mazowieckiej miejscowości Majki-Tykiewki (wcześniej w 1508 r. był wikariuszem w kościele w Trzciannem), duchowny zainstalowany w Waniewie wywodził się ze wsi Trzaski położonej w parafii Winna w ziemi drohickiej, pierwszy pleban w Dobrzyniewie urodził się w miejscowości Rycice w powiecie przasnyskim ziemi ciechanowskiej, a ustanowiony w 1520 r. pleban w Knyszynie pochodził z Pułtusza⁸⁰. Wszyscy wywodzili się więc albo z Mazowsza, albo z Podlasia, co musiało mieć istotne znaczenie z punktu widzenia zabezpieczenia posługi duchownej wobec ludności kolonizującej i zamieszkującej radziwiłłowską włość, a przybyłej również z tych samych obszarów. Dotyczy to także wspomnianego już ks. Stanisława Dąbrówki, a nawet ks. Erazma Ciołka wywodzącego się z krakowskich mieszczan (nie wiemy nic o pochodzeniu ks. Stanisława Wilka z Rajgrodu). Ustanowioną 1520 r. prepozyturą szpitalną miał zarządzać ks. Marek ze Skrzyszewa położonego na południowym Podlasiu, a przełożonym ufundowanej rok później mansjonarii w Goniądzu został ks. Maciej z Malborka. Wśród świadków przywilejów fundacyjnych pojawiają się ponadto osobiści kapelani Radziwiłła: księża Stefan i Mikołaj z Muśnik, a więc pochodzący z miasteczka na Litwie.

⁷⁸ BAN Wilno, F43-204, k. 174-175; BCzart, rps 1777 IV, s. 396-397 (w potwierdzeniu biskupa wileńskiego Jana z Książąt Litewskich w 1530 r.); na tej podstawie publikacja: S. C. Rowell, *The role of charitable activity in the formation of Vilnius society in the 14th to mid-16th centuries*, „Lithuanian Historical Studies” 2012, t. XVII, s. 66-68, a także: *Acta primae visitationis...*, s. 248-249. J. Maroszek, *Jaświły...*, s. 112-113.

⁷⁹ Więcej szczegółów z biografii ks. Stanisława Dąbrówki: LKD, nr 2195.

⁸⁰ LKD, nr 490, 590, 2226.

ANEKS

Wilno, 5 lipca 1520 r.

Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł, wojewoda wileński i kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego, dziedzic na Goniądzu i Rajgrodzie, funduje i uposaża kościół parafialny pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, św. Jana i Andrzeja Apostołów oraz św. Apolonii we wsi Knyszyn.

Oryginał: zaginął; po 1528 r. został włączony do archiwum królowej Bony i wpisany do księgi Metryki Litewskiej (obecnie nr 18), skąd dokonywano w późniejszym okresie odpisów.

Kopia 1: CAADR, f. 389, op. 1, d. 18, k. 42v-43 (podstawa niniejszej publikacji).

Kopia 2: AAB, AArB, sygn. 2.1.20 (transumpt przywileju w wypisie z Metryki Litewskiej w potwierdzeniu Władysława IV wydanym w Wilnie 30 sierpnia 1636 r.).

Kopia 3: BCzart, rps 1775 IV, s. 1021-1022 (jak kopia 2).

Kopia 4: AGAD Kapicjana, p. 54, s. 608-619 (jak kopia 2).

Druk: *Prawa i przywileje miasta Knyszyna 1509-1795. Monografia historyczna miasta Knyszyna z uwzględnieniem najnowszych badań archiwalnych*, oprac. J. Maroszek, Knyszyn 2018, nr 4, s. 58-60.

In nomine Domini amen. Ad rei memoriam sempiternam. Cunctis hominibus praecipue Christianis animum ad hoc suum intendere convenit, ut non tantum suae sed etiam subditorum suorum salutem animarum prospicerent, et ea diligenter exequerentur, quae pertinerent ad sacrae fidei et divinae laudis augmentum. Proinde nos, Nicolaus Radziwiłł, palatinus Vlnensis, Magni Ducatus Lithuaniae cancellarius etc. in Goniądz et Raŕgrod omnibusque villis ad ea pertinentibus etc. haeres, significamus tenore praesentium literarum universis et singulis quibus expedit. Quia considerando subditos nostros in Knischino parochialem ecclesiam non habere et tanquam novum ac noviter locatum populum sine pastore degere ad laudem Dei Omnipotentis eiusque Matris Gloriosissimae ac totius caelestis curiae in eadem Knyschino de dioecesi Vlnensi ecclesiam sub titulo Nativitatis Mariae, sancti Joannis, sancti Andreae Apostolorum et Apoloniae edificandam decrevimus ac fundandam praesentibus literis fundamus eam et de nostris bonis proprijs dotamus, volentes inprimis ut dicta ecclesia plebanusque ipsius honorabilis dominus Stanislaus presbiter modernus et alij successores ipsius habeant, teneant et perpetuis temporibus possideant sex mansos agri in Knyschino praedicta et alios sex mansos agri in Długa Łąka ad mensuram ibi solitam et consuetam inter kmethones nostros alias dziesiathnych włok liberos et ab omni onere exemptas. Eadem ecclesiam et eius plebani pro tempore quolibet existentis tollent et percipient post agros curiae nostrae in Knyschino decimam de omni grano et semine manipulem et post agros bojarorum illic nostrorum videlicet nobilium Nicolai Paski, Stanisłai Lesniczy, Johannis Korzeniowski, et post agros advocatorum ibidem nostrorum habebunt ibidem manipulem decimam de omni grano et semine. De kmethonibus autem tam bojarorum quam etiam advocatorum si quos habebunt percipient de quolibet manso per quatuor grossos monetae Lithuaniae et columbationem. Nostri autem kmethones in Knyschino et in Długa Łąka solam eis columbationem dare et perpetue solvere tenebuntur nam ratione maschnae et proventuum qui ex nostris kmethonibus eisdem plebanis possent provenire dati eis praedicti sunt agri, qui victui ipsorum creduntur suffecturi. Eidem plebanus et alys post hac plebanis

damus in perpetuum pro eorum domestica necessitate, molitionem in molendino nostro liberam ad potus quoslibet propinandos et sine quavis contributione. Admittentes eisdem ut perpetuis temporibus habeant ibidem tabernam liberam ad potus quoslibet propinandos unam tantum. In cuius rei testimonium et robur sempiternum sigillum nostrum praesentibus est appensum. Actum et datum Vilnae feria quinta post festum Visitationem Mariae anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo. Praesentibus ibidem venerabilibus et honorabilibus dominis Stanislao Dambrowka artium magistro Vilnensi canonico et plebano in Dolisthow, Leonardo Bersio artium baccalario, canonico Mednicensi et plebano in RosieŹny, Stanislao Sokolniski, Stephano et Nicolao de Musnyki capellanis curiae nostrae et alijs plurimis testibus ad praemissa.

Tłumaczenie

W imię Pańskie Amen. Na wieczną rzecz pamiątkę. Wszystkim ludziom, a szczególnie chrześcijanom, mającym na względzie swoją duszę winno zależeć nie tylko na zbawieniu duszy swej lecz i swoich poddanych, a także na pilnym rozkrzewianiu tego co przynależy do wiary świętej i wzmacnia chwałę boską. Dlatego my, Mikołaj Radziwił, wojewoda wileński, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego itd., na Goniądzu, Rajgrodzie oraz na wszystkich wsiach do nich przynależących, oznajmiamy treścią niniejszego dokumentu, wszystkim i każdemu z osobna którym wiedzieć trzeba, iż mając na uwadze to, że poddani nasi w Knyszynie nie mają kościoła parafialnego a także nowi i nowo osadzeni ludzie żyją bez pasterza, ku chwale Boga Wszechmogącego i jego Matki Przenajświętszej jak i całego niebieskiego dworu, w tymże Knyszynie w diecezji wileńskiej kościół pod wezwaniem Narodzenia Marii, św. Jana, św. Andrzeja Apostołów i św. Apolonii postanowiliśmy zbudować oraz ufundować, i tym dokumentem fundujemy go i z naszych własnych dóbr odpowiednio uposażamy. Po pierwsze chcemy aby ten kościół i jego pleban czcigodny pan Stanisław, obecny kapłan i inni jego następcy mieli, trzymali i na wieczne czasy posiadali sześć włók ziemi w tymże Knyszynie i inne sześć włók ziemi w Długiej Łące, miary zwyczajnej i zwykłej, między kmieciami naszymi, czyli co dziesiątą włókę wolną i od wszelkich ciężarów wyjętą. Tenże kościół i jego plebani na ów czas będący, będą pobierać i otrzymywać z pól naszego dworu w Knyszynie dziesięcinę snopową ze wszystkich ziaren i zasiewów. Także i z pól naszych bojarów tamże, to jest szlachetnych: Mikołaja Pęskiego, Stanisława Leśniczego i Jana Korzeniowskiego, i z pól wójtów naszych będą mieli dziesięcinę snopową ze wszystkich zbóż i zasiewów. Od kmieci zaś, których bojarzy oraz wójtowie będą mieli pobierać będą z każdej włóki po cztery grosze monety litewskiej i kolędę. Zaś nasi kmiecie w Knyszynie i Długiej Łące jedynie kolędę będą im dawać wiecznymi czasy będą, ponieważ z racji mesznego i dochodów które od naszych kmieci tymże plebanom przypaść winny dane są im te ziemie, które utrzymaniu ich winny wystarczyć. Temuż plebanowi i po nim będącym plebanom dajemy wieczyście na ich domowe potrzeby prawo wolnego mielenia w młynie naszym ile tylko będzie trzeba dostarczyć i bez jakiegokolwiek opłaty. Pozwalamy im też aby wiecznymi czasy mieli tamże karczmę wolną dla jakiegokolwiek propinacji tylko jedną. Na świadectwo czego i dla ważności wieczystej pieczęć nasza jest przywieszona. Działo się i dano w Wilnie w czwartek po święcie Nawiedzenia Marii, roku pańskiego tysiąc pięćset dwudziestego. W obecności czcigodnych i dostojnych panów: Stanisława Dąbrówki magistra sztuk, kanonika wileńskiego i plebana w Dolistowie, Leonarda Bersio bakałarza sztuk, kanonika żmudzkiego i plebana w Rosieniach. Stanisława Sokolniskiego, Stefana i Mikołaja z Muśnik kapelanów dworu naszego i innych licznych zaproszonych świadków.